

İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi

Mehmet ERDOĞAN
MÜ İlähiyat Fakültesi

1. Şehir Fakîhliğinden Mezhep İmamlığına Uzanan Süreç

Ebû Hanîfe'nin, Özellikle İbrahim en-Nehaî ile Olan Bağlantısı ve Irak Fıkhnının Oluşumuna Katkısı

İslâm dünyasında nassların yorumu ve fikhî çözümler alanında iki temel ekol vardır: Ehl-i eser ve Ehl-i rey. Ehl-i eser, daha çok rivayet ağırlıklı bir yol tutmuştur ve merkezi haklı olarak Hicaz'dır. Bu yüzden bu mektebe Hicaz okulu da denir. İkinci ise dirayet ağırlıklı bir yol tutmuştur ve merkezi Irak özelde de Kûfe'dir. Bu yüzden de bu, aynı zamanda Kûfe okulu olarak da anılır.

Biz bu yazımızda Rey ekolünün temellerini oluşturan ve hepsi de Kûfe'de yaşamış ve yetişmiş bulunan zevattan söz edeceğiz. Bu itibarla önce bu ekolün oluşmasında bir etkisi olup olmadığını görmek için Kûfe ve Irak'taki genel yapı hakkında özet bilgi vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Kûfe, fetihler sırasında Sa'd b. Ebû Vakkâs kumandasındaki İslâm askerleri tarafından h. 17/638 yılında kurulmuş bir şehirdir. Hz. Ömer Kûfe şehrine emir olarak Ammâr b. Yâsir'i, öğretmen, kadı ve hazine emiri olarak da Abdullah b. Mes'ûd'u göndermiş, özellikle İbn Mes'ûd'u göndermekle, onları kendilerine tercih ettiğini ifade etmiştir (Kûfe'ye gelen sahabîler ve orada yetişen âlimlerin isimleri ve hayatları hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VI. cilt).

Hz. Ali ileri gelen muhacir ve ensardan birçoğu ile biata yanaşmayan Muâviye ile hesaplaşmak üzere Medine'den çıkmıştı. Yolda Hz. Âişe ve beraberinde Talha ve Zübeyr'in Hz. Osman'ın kan davasını gütmek üzere Basra'ya doğru yola çıktıklarını haber almış, bunun üzerine Kûfe'ye yönelmiş, Kûfe halkı derhal Hz. Ali'ye biat etmiş ve böylece Hz. Ali taraftarlığı da bu topraklarda başlamıştı. Bilinen Cemel vakası yaşanmış, içlerinde sahabenin ileri gelenlerinden de olmak üzere on bin kadar insan öldürülmüştü. Basra halkının da biatini alan Hz. Ali, Muâviye'nin kendisine biat etmesi istemiyle yola çıkmış ve karşı hücum üzerine çıkan ve günlerce süren Sıffin savaşında yenilmeye yüz tutmuş Muâviye ordusu hileye başvurmuş ve hakeme gidilmesini istemişlerdi. Hz. Ali'nin hakemi oyuna gelmiş ve sonunda Hz. Ali azledilirken, Muâviye sözde hilafete getirilmişti. Yetmiş bin ölüyü geride bırakan Sıffin'de bir sonuç alınamamış, iş hakemle çözümsüzlüğe bürünmüş ve İslâm dünyası bölünmüştü. Hz. Ali, Nehravan'da kümelenen Hâricîlere karşı amansız takipte bulunmuş ve bin sekiz yüz kadar Hâricî öldürülmüştü. Hâricî gailisini ortadan kaldıran Hz. Ali, ordusunu Muâviye üzerine sürmek istemişse de Irak halkı buna itaat etmemiş ve bu hengâme sırasında da Hz. Ali öldürülmüştü (40/661). Yerine geçen

H. Hasan, ileri sürdüğü bazı şartlar karşılığında mücadeleden vazgeçerek hilafeti Muâviye'ye terketmişti. Bu şartlardan biri de, Muâviye'nin ardından halifenin Hz. Hüseyin olmasıydı. Tabi verilen sözler tutulmadı, Muâviye'nin ardından Yezîd halife oldu. Bu dönemde Irak halkının sözüne güvenerek yola çıkan Hz. Hüseyin kendi kaderine terkedildi ve Yezid'in adamlarınca hunharca şehit edildi. Harre vakası bu dönemde oldu, Medine yağmalandı, ahashabın ileri gelenleri de dâhil binlerce (on bir bin) insan öldürüldü, binden fazla kadın uğradıkları tecavüzler sonucunda gebe kaldı. Yezîd'in ordusu Medine dize getirildikten sonra Abdullah b. Zübeyr'in işini bitirmek üzere Mekke üzerine yürüdüler ve Kabe'yi mancınkla taşla tutarak yakıp yıktılar. Hicaz'ı İbn Zübeyr'in elinden alarak Emevî hilafetine katan Haccâc-ı Zâlim Hicaz valiliğinden Irak valiliğine terfi edilmiş, Hz. Ali taraftarlığı olarak ortaya çıkan hareketleri büyük bir şiddet ve zulümle bastırmış, onun zulmünden ölenlerin sayısı yüz yirmi bini bulmuştu. Emevî hilafetinin İslâm coğrafyasını kontrol altına alması ve tahakkümü ancak bu şekilde sağlanmıştı. (Bu rakamlar abartılı olabilir, o yüzden biraz ihtiyatla karşılanmalıdır).

Irak, bölge olarak şîi düşüncenin hep merkezi olagelmiş ve ehl-i beyt adına birçok başkaldırının adresi olmuştur. Her defasında da bunlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Şîi isyanları dışında çok daha geniş bölgesel özellikte iki isyan daha gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi H. 66 yılında gerçekleşen Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafi isyanıdır. Riyaset tutkunu olan Muhtâr es-Sekafi, ikinci Muâviye'nin halifelikten çekildiği, idarenin gevşek olduğu bir anda Kûfe'deki Şîi potansiyeli kullanarak kendisinin Muhammed b. el-Hanefiye adına çıktığını söylemiş, Hz. Ali taraftarlarını ve mevâliyi etrafında toplamış, Kûfe'deki Abdullah b. Zübeyr'in valisini çıkarmış ve idareye el koymuş, Hz. Hüseyin'in katline iştirak edenleri kimini asarak, kimini yakarak öldürmüş, kiminin organlarını kesip ölüme terketmiş, zamanla olmadık zulüm ve işkencelere başvurmuş ve Kûfe halkı onun bu yaptıklarından huzursuz olmaya başlamış, sonunda da Mus'ab b. Zübeyr tarafından h. 67 yılında öldürülerek saf dışı edilmiştir.

İkincisi ise h. 81 yılında patlak veren Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanıdır. Emevî idaresine ve onların Irak valisi Haccâc'ın zulmüne karşı bir başkaldırı olan bu isyan, geniş bir yankı bulmuş ve içlerinde Hasen el-Basrî, Şa'bî, en-Nehaî, Sa'îd b. Cübeyr, Abdurrahman b. Ebû Leylâ gibi zevatin da bulunduğu ulema tarafından da desteklenmişti. Şam ordularından destek alan Haccac bu isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştı. Sa'îd b. Cübeyr, Abdurrahman b. Ebû Leylâ da Haccâc'ın zulmünden kurtulamayanlardandı. Şa'bî ve en-Nehaî ise bir şekilde kurtulmuşlardı.

Bu isyanların bastırılması sonucunda Kûfe'de hava durulmuş ve 122 yılındaki Zeyd b. Ali'nin isyanına kadar başka bir hareket yaşanmamıştır.

Bilindiği gibi Kûfe, askerî bir şehir olarak kurulmuştur. Bu yüzden de siyasetle hep ilgili olagelmıştır. Şîi düşüncenin beşiği olmuş, Ehl-i Beyt hep bu şehirden destek beklemiştir. Bu desteğin hep vadedilmesi, ama fiilen verilmemesi de ayrı bir tarihî tespit olmaktadır.

2. Irak'ın Sosyo-Kültürel Yapısı

İslâm öncesi Irak'ta meskûn olan halk üç değişik unsurdan oluşuyordu: Birincisi Rebî'a ve Mudar'ın kollarından olan bazı Arap kabileleri. Bunlar çok önceleri buralara göç etmişler ve göçebe hayatı terk ederek yerleşik hayata geçmişler ve diğer medeniyetlerden büyük ölçüde etkilenmişlerdi. İkinci grup, büyük çoğunluğu Zerdüşî dininde olan İranlılardı. Üçüncü grubu ise aslî/yerli unsurlar oluşturuyordu. Bunlar değişik ırk ve inançta olan kimselerdi. Aralarında Hristiyan, Yahudi, Sabîî, Budist, Maniheiztler vardı. Bunlar Keldanîler, Süryanîler gibi eski kavimlerden geri kalanlardı ve hepsine birden İslâm öncesinde Ârâmîler deniliyordu. Müslümanlar ise, bunlara topluca Nabatîler ismini vermişlerdir.

Müslümanlar Irak'ı ilk fethettiklerinde aslî/yerli unsurlarla pek kaynaşmamışlar, yeni kurulan askerî stratejik şehirlere yerleşmişlerdi. Hz. Ömer, hilafetinin bitimine doğru bu siyasetini gevşetmiş ve onun ölümü ile birlikte Medine'deki sahabîler de fethedilen bu yerlere tabir câizse akın etmişler, buralarda mal mülk sahibi de olmuşlar ve böylece yerli halklarla karışmışlardı. Bu ihtilâtle eş zamanlı olarak da yerli halkların büyük bir kısmı Müslüman olmuştu. Hâkim olan İran yönetimi, yerini Müslümanların idaresine devretmiş ve Irak çok köklü bir değişim geçirmişti.

Yeni toplumsal yapı dört sınıftan oluşuyordu: Fâtih Araplar: Bunlar kendi aralarında üç tabakaya ayrılıyorlardı: En üst sosyal tabakayı oluşturan askerî ve dinî hizmetler için gelmiş bulunan sahabîler, kabile reisleri, ileri gelen âlimler ve bazı servet sahipleri. Kûfe'ye ehl-i Bedir'den yetmiş, Rıdvan biatine katılmış olanlardan da üç yüz sahabî gelmiş ve bunların önemli bir kısmı buraya yerleşmişti. (İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 9)

Arapların ikinci grubunu, Müslüman Arap askerler ve kabile üyeleri oluşturuyordu. Bunlardan bir kısmı kendisini ilme vermiş, bir kısmı servet biriktirmeye koyulmuş ve zamanla birinci tabakaya katılmışlardı.

Üçüncü grubu ise Tağlib, Negrân Hristiyan Arapları gibi Müslüman olmayan Arap unsurlar oluşturuyordu.

İkinci sosyal tabaka Arapların ellerinde Müslüman olmuş sayılan yabancı unsurlardı. Bunların ortak adı "azadlılar" anlamında "mevâlî" idi. Mevâlîler, birinci sınıfı oluşturan Araplarla bir tutulmuyor, bazı noktalarda ayrımcılık yapıyorlardı. Meselâ savaşçı mevâlîye, ancak geri hizmetleri münasip görülür, onların ata binmelerine bile izin verilmez, kendilerine divandan atâ ayrılmazdı. Bunlar siyasî ve idarî hizmetlere getirilmez, ziraat ve zanaatlarla uğraşmağa bir anlamda mecbur edilirdiler. Bunlar, ilim ve fende yetişmiş kimseler de olsalar Arap kızlarına denk sayılmazlardı. Hatta Irak genel valisi Haccâc, namaz kıldıracak imamların mevâlîden olmaması şartını getirmişti. Ziraat ve zanaat işlerini yürütmede olan mevâlîden önemli bir kesim kendilerini bu arada ilme vermişler ve Arapların yanı sıra bu alanda önemli gelişmeler katetmişler, hatta öyle bir zaman gelmişti ki, neredeyse bütün şehirlerde ilmî riyaset mevâlînin eline geçmişti ve bu,

Arap milliyetçilerini oldukça kızdıran ve tedirgin eden bir durumdu. (bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 360; *el-'İkdü'l-ferîd*, II, 74)

Üçüncü sosyal sınıfı köleler oluşturmaktaydı. Bunlar değişik amaçlarla istihdam edilirdi.

Dördüncü sosyal sınıf ise zimmîlerdi. Bunlar Irak'ta mevcut bulunan Hıristiyan ve Mecusilerden oluşuyordu. Aralarında bir miktar Yahudi ve Sâbiî de vardı. Bunlar, Hz. Ömer'in başlattığı uygulama sonucu ziraatle meşgul olurlar, ticaret yaparlar ve değişik mesleklerin icrasında bulunurlardı. Tıpla işgal bir anlamda bunların tekelinde gibiydi. Saray doktorları hep bunlardan olagelmıştır. Divanların teşkili sırasında bürokrasi içinde de önemli yerler aldıkları görülmektedir. Bunlar kendi dini inançlarını yaşamada tam bir hürriyet içindeydiler. Ahval-i şahsiyye alanında da kendi dinî hukuklarını icra ederlerdi. Haccâc'ın Müslümanlara yönelik zulmü, bunları da yıldırılmıştı. Haccâc, ruhban sınıfına da cizye koymuştu. Cizyeyi vaktinde ödemeyenlere büyük işkenceler reva görmesi, bu yüzden Müslüman olanların sayısını artırmış, bu kez Haccâc Müslüman da olsalar onlardan cizye almaya devam etmiştir.

Özetle Kûfe, çok değişik sosyal tabakaların, değişik dinde ve dilde insanların bulunduğu bir muhitti, farklı kültürlerin egemen olduğu kozmopolit bir yerd. Müslümanların giyim kuşam da dâhil olmak üzere davranışlarında kâfirleri taklit etmeleri, yeni fethedilen bu topraklarda Müslümanların kendi kimliklerini kaybetme riskini içinde taşıyordu. Bu durumun tespiti ve ona göre ulemanın tavır alması aslında bir gereklilik idi. Acem örf âdetine karşı takınılan tavır bu doğrultuda değerlendirmek uygun olacaktır.

2.1. Aile Yapısı ve Kadının Durumu

Aile yapısı İslâm toplumu açısından son derece önemlidir. Akrabalık bağlarına çok önem verilirdi. Ancak kadının evlilik içindeki yeri bu günkü anlamda güçlü değildi. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi normaldi ve bu kadınlar açısından da yadırganan bir durum değildi. Çok kadınla evlenme beraberinde boşanmanın çokluğunu da getiriyordu. Sudan sebeplerle kadınların boşandığı olurdu. Talâk, kadına bir anlamda özgürlük kazandırdığı için, kadınlar da bunu fazla takıntı etmezlerdi. Hür kadınlar tesettüre riayet ederler, genelde yüzlerini de örterlerdi. Kadının malî alanda tam yetkisi vardı. Aynı yetki, kendi evliliği söz konusu olduğunda yoktu ve kadının evlendirilmesinde veli şartı aranırdı. Hz. Ömer, beytülmalde yapılan aynî tahsisatlarda kadınları da aynen erkekler gibi kabul etmişti. Gayrimüslim kadınlar cizyeden muaf tutulmaktaydılar. Kadınlar ev işi ve kadın terziliği, ebelik gibi işlerde çalışırlardı, kadın hamamlarını kadınlar işletirlerdi.

2.2. İlim Meclisleri

İrak'ta en önemli mekânların başında mescidler gelirdi. Oldukça işlevsel olan mescidler dinî, ilmî, idarî, edebî faaliyetlerin merkezi idi. Zamanla mescidlerin dışında da sohbet halkaları oluştu. Yöneticiler, etraflarına ileri gelen insanları toplar, Müzakereler yaparlar, sohbet ederler, yemekler yerlerdi. Derken eğlence meclisleri ortaya çıktı. Buralarda cariyeler şarkılar söyler, iştret yapılırdı. Ancak bu gibi yerler, ilmî ve edebî meclislere nispetle azdı. Kûfe'nin İslâm'a nispetle önemli bir yeri vardı ve hatta Selmân Fârisî, Kûfe için "İslâm'ın kubbesi, İslâm'ın yuvası" gibi nitelemeler yapmıştı. Bunda da pek çok sahabe'nin burayı kendilerine mekân tutmaları etkin olmuştur. Keza pek çok olumsuz siyasî hareketin burada cereyan etmesi, insanların baskı altında tutulması, onların bir anlamda dine sığınmaları ve huzuru orada aramaları sonucunu doğurmuştu.

2.3. Irak'ta İktisadî Durum

İrak halkı genelde bolluk içinde yaşırdı. Çünkü tarım alanı genişti ve ziraat canlıydı, zanaat ve mesleklerin icrası ileri bir düzeydeydi, ticaret gelişmişti. Muamelât alanında da İslâm ahkâmı uygulanıyor, riba, ihtikâr, gabn-i fâhiş, malı pazara varmadan kapatma gibi haksız kazanca götürecek muameleler yasaklanıyordu. Ayrıca Hz. Ömer'in başlattığı (h. 20) devlet bütçesinden atâ adıyla nakdî, erzak adıyla da aynî tahsisat yapılmaktaydı. Zekât ve diğer gönüllü yardımlar da fakirlerin insanca yaşayabilmeleri için yeterince imkân hazırlıyordu.

2.4. Irak'ta İlmî Durum ve Rey Okulunu Kuran Öncüleri

İrak, diğer İslâm ülkelerine nazaran ilmî düzey bakımından yüksek bir yere sahipti. Çünkü Irak, eski medeniyet ve kültürlerin beşiği idi, burada diğer yerlerde olmayan bir birikim vardı. Müslümanların eline düşen harp esirleri genelde kültürlü, bilgili kimselerdi. Müslümanlar bu açıdan onlardan yararlanmaktaydılar. Irak, savaşların ve ayaklanmaların sıkça yaşandığı bir yerdi. Bunlar, itikadî düşüncelerin doğmasına ve beslenmesine sebep olmaktaydı. Mevâlî, idarî ve siyasî alanda kendisine bir alan bulamayınca, ilme yönelmiş ve ancak bu alanda varlık gösterebileceğini görmüştü.

İrak'ın iki ilmî merkezi vardı: Kûfe ve Basra. Basra meşhur sahabî Ebû Mûsa el-Eş'arî ve Enes b. Mâlik'in yerleştiği yerdi. Hasan el-Basrî (ö. 110) ile Muhammed b. Sîrîn (ö. 110) gibi önemli simalar onların ders halkalarında yetişmişti.

Basra ve Kûfe arasında ilmî düzeyde bir yarış da vardı ve bu Irak'taki ilmî düzeyin yükselmesine olumlu bir etki yapıyordu. Ancak Kûfe bu yarışta, daha ileri bir düzeyi temsil ediyordu. Bunun da Kûfe'nin askerî bir üs, idarî merkez olması yanında, bütün sahabe'nin ilmini bir ölçüde kendisinde toplayan İbn Mes'ûd'un burada olması, ayrıca Kûfe'nin Basra'ya nispetle daha merkezî bir yerde bulunması, burasının eski medeniyetlere beşiklik yapmış olması, pek çok dilin konuşulduğu bir yer olması, Fars

kültürüyle doğrudan, Yunan kültürüyle de Nasturîler vasıtasıyla dolaylı biçimde etkileşim altında bulunması gibi sebepleri vardı.

Kûfe'ye gelen sahabî sayısı yüzlerle ifade edilmekteydi. Bütün şehirlerdeki ilmî faaliyet, sonuçta dört isme çıkmaktadır: Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs. Bunlardan İbn Mes'ûd, Irak bölgesinin tartışılmaz ilmî otoritesiydi. Zeyd b. Sâbit'in ilmi ise, mevlâsı olan Hasen el-Basrî ve uzun süre kendisine talebelik yapmış olan Muhammed b. Sîrîn aracılığı ile Irak'a taşınmıştı. Abdullah b. Ömer'in ilmi ise, kendisine talebelik yapan sonra da bir müddet Irak'ta ikamet eden Urve b. ez-Zübeyr kanalıyla oraya ulaşmıştı. Abdullah b. Abbâs'ın ilmine gelince Irak halkı ona da bîgâne kalmamıştı, çünkü bizzat İbn Abbâs da bir süre bu bölgede ikamet etmişti.

Mesrûk b. el-Ecdâ', sahabenin ilminin iki isimde toplandığını söyler: Hz. Ali ile Abdullah b. Mes'ûd. Bunların her ikisi de Irak'ta yaşamıştır. Ancak Hz. Ali'nin hayatı, siyasî mücadeleler, savaşlar ile geçtiği için, ilmî riyaseti üzerine alabilme imkânı bulamamış, bu şeref bihakkın İbn Mes'ûd'a ait olmuştur.

İbn Mes'ûd, İslâm'a ilk giren altıncı kişidir ve aşere-i mübeşşeredendir. İbn Ümmi Abd diye anılır. Hz. Peygamber onunla Zübeyr b. Avvâm ve Muâz b. Cebel arasında muâhât (akdî kardeşlik) kurmuştu. Bütün savaşlara katılmış, Bedir'de yaralı halde bulunduğu Ebû Cehil'in işini o bitirmişti. Hz. Peygamber de Ebû Cehil'in kılıcını kendisine hediye etmişti. Medine'de annesiyle birlikte hemen mescidin arkasında bir yerde kalırdı ve Hz. Peygamber'in evine aileden biri gibi girer çıkar, Hz. Peygamber'in ayakkabısını korumak, abdest suyunu taşımak, yıkanırken ona perdedarlık yapmak gibi özel hizmetlerinde bulunurdu. Zeki ve ilme karşı çok hırslı biri idi. Kısa bir süre içinde sahabe içinde ilmi ve Kur'ân bilgisi ile temayüz etmişti. Güzel sesliydi ve çok güzel Kur'ân okurdu. Hz. Peygamber nazarında kendisinden Kur'ân öğrenilecek dört kişiden ilki olma payesine ermişti (Diğer üçü Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe, Übey b. Ka'b, Muâz b. Cebel) (Zehebî, *Siyer*, I, 486; Kal'acî, I, 72) Sahabe de onun kadrini ve ilmî mevkiini bilir, takdir ederlerdi. Sahabe arasında ahlâk ve yaşayışı bakımından Hz. Peygamber'e en çok benzeyen kimse olarak o kabul edilirdi (Zehebî, *Siyer*, I, 485). Hz. Ömer, köklü medeniyetlere beşiklik yapmış kozmopolit bir bölge olan Irak'a eğitim-öğretim, kadılık ve beytülmal idaresi görevlerini deruhte edecek birinin gönderilmesi gerektiğinde, bunu yapabilecek en uygun kişi olduğu için onu seçmiş, bizzat kendisi ona ihtiyaç duymasına rağmen Iraklıları kendisine tercih etmişti. Vali Ammâr ve arkasından el-Muğîre b. Şu'be, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve el-Velîd b. Ukbe zamanlarında görevini sürdürdü. Kadı Şüreyh gelince kadılık görevini ona bırakmış, diğer vazifelerine devam etmişti. Daha sonra Hz. Osman zamanında Ebû Zerr'in Rebeze'de mecburî ikamete tâbi kılınmasını eleştirmesi ve muhtemelen özel Kur'ân nüshalarının yakılması emrine muhalefeti sebebiyle Medine'ye çağrıldı ve bir süre orada kaldıktan sonra hastalandı ve H. 32/ 652-53 yılında Medine'de öldü (Zehebî, *Siyer*, I, 487; *Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 24, 38).

İbn Mes'ûd, büyük ölçüde Hz. Ömer ile aynı meslek ve meşrepteydi. Değerlendirmeleri, görüş ve düşünceleri birbirlerine pek yakındı. Bir anlamda Hz. Ömer'in çizgisinde biriydi. Hz. Ömer'in Medine'de iken sık sık kendisine danıştığı, fetvâ istediği nadir isimlerdendi. Nitekim eş-Şa'bî şöyle derdi: “Üç kişi vardı ki bunlar birbirlerine fetvâ sorarlardı. Hz. Ömer, Abdullah ve Zeyd b. Sâbit. Hz. Ali, Übey b. Ka'b ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî üçlüsü de kendi aralarında birbirlerine sorarlardı.” (*İ'lâmu'l-muvakkîn*, I, 15, 20; Kal'acî, I, 73) Böylece Hz. Ömer'in fıkhi da bir anlamda Kûfe'ye taşınmış oluyordu.

İbn Mes'ûd, Irak'taki resmî faaliyetleri yanında sürdürdüğü ilmî faaliyetleriyle, rey ağırlıklı tefsir ve fıkıh mektebinin ve ilm-i kıraatin temellerini atan kişi olmuştur. Irak fıkıh mektebinin en önemli iki vasfını teşkil eden “nassın bulunmadığı yerde rey ve kıyasa başvurulması” ilkesi ile “sahih olduğu kesin olarak bilinmeyen hadislerin yerine içtihadın tercih edilmesi” esası, temelde İbn Mes'ûd'un düşünce tarzına dayanmaktaydı. Hz. Ömer, kendisi Irak'ta bulunmuş olmasa bile fikirleri itibarıyla rey ekolünün en belirgin simalarından kabul edilir. Hilafet merkezini buraya taşıyan Hz. Ali de Irak rey mektebinin ilk temsilcilerinden sayılır.

Alkame b. Kays, el-Esved b. Yezîd, Mesrûk b. el-Ecda gibi büyük tâbiîler ve onların ellerinde yetişmiş olan İbrahîm en-Nehaî, rey mektebinin kendi dönemindeki temsilcileridirler.

Rey fıkının özellikle Irak'ta ortaya çıkması bir tesadüf değildi. Kûfe'nin eski medeniyetlerin beşiğinde yer almış olması, sosyo-kültürel yapısının karmaşık olması, sosyal tabakaların ve bunların yaşam farklılıklarının açık bir şekilde ortada olması ve bunların tabiî sonucu olarak çözüm bekleyen problemlerin, Hicaz'a nispetle çok değişik, farklı boyutta ve köklü olması, Kûfe'de Hicaz'a nispetle hadis malzemesinin az olması, ekolün öncülleri olan Hz. Ömer, İbn Mes'ûd gibi otoritelerin yeni olaylara olan yaklaşım tarzları gibi sebepler, Rey ekolünün özellikle Kûfe'de ortaya çıkmasında belirgin şekilde etkin olmuş âmillerdir. (*Abdullah İbn Mes'ûd*, s. 63)

3. Hz. Ali Ve İbn Mes'ûd'un Elllerinde Yetişmiş Kûfeli Fakîhlerin Listesi

Alkame b. Kays en-Nehaî (ö. 62), el-Esved b. Yezîd en-Nehaî (ö. 95), Amr b. Şurahbîl el-Hemedânî (ö. ?), Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemedânî (ö. 63), Abîde es-Selmânî (ö. 72), Şüreyh b. el-Hâris el-Kindî el-Kâdî (ö. 78), Süleyman b. Rebî'a el-Bâhilî (ö. ?), Zeyd b. Sûhân (ö. 36), Süveyd b. Gafele (ö. 70), el-Hâris b. Kays el-Cu'fî (ö. ?), Abdurrahman b. Yezîd en-Nehaî (ö. 83), Abdullah b. Atebe b. Mes'ûd (ö. 100'den önce), Hayseme b. Abdurrahman (ö. 80), Seleme b. Suheyb (ö. ?), Abdullah b. Sahbere (ö. Ziyâd'ın valiliği sırasında), Zirr b. Hubeyş (ö. 83), Hıllâs b. Amr (ö. ?), Amr b. Meymûn el-Evdî (ö. ?), Hemmâm b. el-Hâris (ö. 65), el-Hâris b. Süveyd (ö. 71), Yezîd b. Muâviye en-Nehaî (ö. 64), er-Rabî' b. Huseym (ö. 61), Atebe b. Ferkad (ö. ?), Sıla b. Züfer (ö. 100'den önce), Şerîk b. Hanbel (ö. 100'den önce), Ebû Vâil (ö. Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti sırasında), Şakîk b. Seleme (ö. Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti sırasında), Ubeydullah b. Nadle (ö. 74), İbn Mes'ûd'un oğulları Ebû Ubeyde (ö. 100'den

sonra) ile Abdurahman (ö. 79), Abdurrahman b. Ebû Leylâ (ö. 82), Müyessere b. Yakûb (ö. 100'den önce),

Bir sonraki tabaka:

İbrahim en-Nehaî (ö. 96), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104), Sa'îd b. Cübeyr (ö. 95), el-Kâsım b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd (Kûfe kadısı) (ö. 110), Ebû Bekr b. Ebû Mûsâ (ö. 106), Muhârib b. Disâr (ö. ?), el-Hakem b. Ateybe el-Kindî (ö. 113), Cebele b. Sühaym (ö. 125)

Bir sonraki tabaka: Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120), Süleyman b. el-Mutemir (ö. ?), Süleyman b. Mihran el-A'meş (ö. 148), Mis'ar b. Kidâm (ö. 152)

Bir sonraki tabaka: Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ (ö. 148), Abdullah b. Şübrûme (ö. 144), Sa'îd b. Eşva' (ö. 120), Şerîk el-Kâdî (ö. 176), el-Kâsım b. Ma'n (ö. 175), Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Ebû Hanîfe (ö. 150), el-Hasen b. Sâlih b. Hayy (ö. 168).

Şimdi bunlardan Ebû Hanîfe'nin hocaları silsilesinde yer alan isimler üzerinde duralım:

Alkame, Hz. Peygamber henüz hayatta iken doğmuş, büyük tâbiîlerdendir. el-Esved b. Yezîd'in amcası, İbrahim'in de annesinin amcasıydı. Bu zat her yönden İbn Mes'ûd'un bir benzeri idi, onun hem ilmini, hem ahlâkını hem de çizgisini şahsında temsil ediyordu. İbrahim en-Nehaî de sanki Alkame'nin benzeri gibi idi. İbrahim'i gören Alkame'yi, Alkame'yi gören de İbn Mes'ûd'u görmüş gibi olurdu. Alkame, ilmiyle, ameliyle, takvasıyla, istikametiyle Kûfe'nin sembol isimlerinden biriydi. Bazı tarihçiler bu özellikleri itibarıyla ona "Kûfe halkının rahibi" adını takmışlardı, "rabbânî âlim" olarak bilinirdi. (Kal'acî, I, 162-165) Çok güzel Kur'ân okurdu ve İbn Mes'ûd onun okuyuşuna hayran olur, "Anam babam feda olsun, tane tane (tertîl ile) oku! Tertîl Kur'ân'ın süsüdür." derdi. Kendisinden sonra insanlara Kur'ân okumasını ve okutmasını isteyen İbn Mes'ûd, ona, "Eğer seni Hz. Peygamber görseydi sevinirdi." demişti. Ayrıca O, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Âişe, Huzeyfe, Ebû'd-Derdâ, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Selmân-ı Fârisî, Huzeyfe, Habbâb, Ammâr (r. anhum) gibi büyük sahabîlerden ilim ve feyiz almıştı. Hz. Âişe ile aralarında özel bir sevgi ve dostluk vardı.

Sıffin'de Hz. Ali tarafında yer almış, bilfiil savaşmıştı. Kardeşi Übey b. Kays de bu savaşta öldürülmüştü (İbn Sa'd, VI, 86-92).

Kur'ân'a olan düşkünlüğü, devamlı Kur'ân'ı hatmedişi, tevazuu, şöhetten hoşlanmayışı, takvası bütün bunlar akrabası ve talebesi İbrahim en-Nehaî'ye ondan sirayet etmişti.

el-Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Yemen'deki yurtlarında yaşıyorlarken Hz. Peygamber hayatta iken Müslüman olmuş ve fakat onu görememişti, bu itibarla "muhadramûn"dandır. Alkame'nin yeğeni, İbrahim'in dayısıdır. İleri gelen sahabîlerle görüşmüş ve ilmi Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Âişe, Muâz b. Cebel (bununla daha Yemen'deyken görüşmüştü), Bilal-i Habeşî, Ümmü Seleme, Selmân, Ebû Mûsâ gibi ileri gelen sahabîlerden (r. anhum) almış, fakîh, kıraat âlimi ve muhaddisdi.

Hız.Âişe ile aralarında özel bir sevgi ve dostluk vardı, validemiz onun kadir ve kıymetini bilir ve "İrak'ta, benim açımdan el-Esved'den daha değerli bir kimse yoktur." derdi. (İbn Sa'd, VI, 73) Alkame ne kadar İbn Mes'ûd'a bağlı ise, el-Esved de o kadar Hız. Ömer'e bağlı ve onunla birlikte idi. Ancak aralarında bir muhalefet olmazdı, çünkü her iki sahabînin de çizgisi aynı idi. el-Esved de Alkame gibi iyi bir fakîhti, Kur'ân'a çok önem verir, huzur ve sükûnu onda arardı. İbadetine özellikle de oruç tutmaya düşküdü. en-Nehaî, el-Esved'den de çok etkilenmiş, kişiliğinin oluşmasında Alkame'den sonra en büyük pay ona ait olmuştur.

Mesrûk b. el-Ecda', Hız. Peygamber (s.a.v.) vefat etmeden önce Yemen'de Müslüman olmuş, Hız. Ebû Bekir döneminde Medine'ye gelmiş, onun arkasında namaz kılmış, böylece büyük sahabîlere yetişmiş ve onlardan ilim ve feyiz almış tâbîinden, ilmiyle, ahlâkıyla, takvasıyla tanınmış bir zattır. Hız. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, İbn Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Habbâb gibi sahabîlerden rivayette bulunmuştur. Hız. Âişe validemizin yanında ayrı bir sevgisi ve yeri vardı. Fetihlere iştirak etmiş, Kâdisiye savaşında bulunmuş, eli çolak olmuş, başından yara almıştı. Buna sebep de Hız. Ali saflarında Sıffin'de bulunmamış, bundan da mutlu olmuştu. İbadetiyle, takvasıyla meşhur olan Mesrûk, ilim talebinde hırslıydı, kaza işlerinde Şüreyh, ifta işlerinde ise Mesrûk daha önde gelirdi; Şüreyh, kaza görevi sırasında Mesrûk'la hep istişare ederdi. Şüreyh'in de zoruyla gönülsüz olmasına rağmen Ziyâd tarafından kadılık görevine getirilmişti. Görevine mukabil herhangi bir ücret kabul etmezdi; oysa ki kendisi fakirdi, çoğu kez evinde ailesine yetecek kadar yiyecek bulunmazdı. Öldüğünde de, geriye miras olarak hiçbir şey bırakmamıştı. Sadece kılıcı vardı ve cenaze masraflarını onun parasıyla karşılamışlardı. (İbn Sa'd, VI, 76-84)

Altmış üç senesinde, altmış üç yaşında iken vefat etmiştir.

Şa'bî şöyle dermiş: "Eğer cennet için yaratılmış bir aile varsa onlar el-Esved, Alkame ve Mesrûk olmalı!" (Kal'acî, I, 170).

İbrahim b. Yezîd en-Nehaî (46/666-96/715)

İsim ve nesebi İbrahim b. Yezîd b. el-Esved b. Amr b. Rebî'a b. Hârise b. Sa'd b. Mâlik b. en-Nehaî şeklindedir. en-Nehaî, Yemen'de Mezhic bölgesinde yaşamakta olan büyük bir kabile iken Hız. Peygamber'in hayatında Müslümanlığı kabul etmiş, onun hayır duasını almış, sonra Kûfe şehrine yerleşmişlerdir. Nehaî nispetiyle birçok âlim yetişmiştir. İbrahim en-Nehaî bunların en meşhuru olmaktadır.

en-Nehaî 46/666 yılında doğmuştur. Küçüklüğünde gözüne bir beyazlık inmiş ve bir gözü görmez olmuştu.

Kûfe'de doğmuş, orada yetişmişti. Kûfe, tam bir ilim ve kültür merkeziydi. Kabilesi ve kendisi, ilme yatkındı. Ailesinden yetişmiş çok sayıda ilim adamı vardı; babası Yezîd, dayıları el-Esved b. Yezîd ve Abdurrahman b. Yezîd, annesinin amcası Alkame b. Kays aileden yetişmiş âlimlerdi. Henüz çocuk sayılacak bir yaşta hacca giden Alkame ve el-Esved'e eşlik etmiş, onlar orada onu Hız. Âişe ile görüştürmüşlerdi. Belli ki onun yetişmesine özel bir ilgi gösteriyorlardı.

Daha sonra birçok kez hacc yapmış, özellikle Alkame ile yaptığı hacda onu yakından takip etmişti.

Kendisi üç kadın ile evlenmişti. Bunların evden çıkmalarına, mahalle mescidinde namaz kılmalarına izin vermezdi. İki oğlu ve iki kızı vardı.

Geçimi dardı, çok azla yetinirdi, dostları haram nesnelerin kendisine helâl olabilecek kadar şiddetli yoksulluk çektiğini düşünürlerdi. Beytûlmalinden verilen atâ, erzak ve sultanların verdiği hediyelerle idare etmeye çalışır, bazen mecbur kalınca ziraatle uğraştığı da olurdu. Buna rağmen haram mal, onun evine girmezdi. İnsanlardan zekât ve sadaka da kabul etmezdi.

Çok zeki idi, Kur'ân'ı ezberlemişti, Kûfe'nin en meşhur kurra ve hadisçisi idi. Zamanında hiç tartışmasız Kûfe'nin hatta Irak'ın en büyük fakîhi idi. Daha on sekiz yaşında iken, kendinden büyük ilim adamları olmasına rağmen, kendisinden ilim alınır olmuştu.

İlmi yanında takvasıyla da meşhurdur.

Nihayet hastalanmış ve vefat etmişti. Bazı rivayetlere göre Haccâc'ın zulmünden çekindiklerinden dostları cenazesini gündüz defnedememiş ve geceyi beklemişlerdi. Cenazesini dayısının oğlu Abdurrahman b. el-Esved b. Yezîd kaldırmıştı. Buna göre vefatı 95 hicri senesi ramazanının 25 veya 27. günü olmalıdır. İbn Sa'd ise, onun H. 96 yılında Velîd b. Abdûlmelik'in hilafeti sırasında 49 yaşında iken vefat ettiğinde icma olduğunu söylemektedir. (*Tabakât* VI, 284). Buna göre vefatı Haccâc'dan dört beş ay kadar sonra olacaktır. Haccâc'ın ölüm haberini duyduğunda şükür secdesine kapanıp, sevincinden ağladığına dair rivayetler de bunu teyit etmektedir. (*Tabakât* VI, 270). (Kal'acî, I, 133)

4. İbrahîm en-Nehaî'nin Kişiliği

en-Nehaî sağlam bir kişiliğe sahipti. Giden ağam gelen paşam demezdi, çizgisini hep korumuştur. Bu çizgi Ehl-i beyt'e sevgi şeklinde belirginleşmişti. Takvası, Hz. Peygamber'in ehl-i beyt sevgisi hakkındaki buyruğu, Alkame gibi Sıffin'de Hz. Ali tarafında yer almış hocalarından etkilenmesi ve Kûfe gibi Hz. Ali muhabbetinin ve tarafgirliğinin çok köklü olduğu bir muhitte doğup büyümüş ve yetişmiş olması onu bu çizgiye çekmişti. Onun Şîa yanlısı olmasının, daha sonraki dönemlerde şekillenmiş olan şîîlikle pek ilgisi yoktu; çünkü o halifeler arasındaki sıralamayı, aynı zamanda fazilet sıralaması olarak da kabul eder ve hiçbir zaman imamların masumiyeti, ric'at gibi şîî inançları benimsemezdi. Ehl-i beyt sevgisi ve taraftarlığı olarak niteleyebileceğimiz bir duruşu vardı.

Hâricîlerin, mürcienin siyâsî düşüncelerinden de uzaktı.

Haccâc gibi bir zalimi genel vali tayin eden Emevî hilafetini elbette ki tutamazdı. İslâm'a muhalif gördüğü konularda yönetime karşı fetvâ vermekten çekinmezdi. Emevî hilafeti, Sevad arazisinden mülk edinmenin yolunu açmıştı. en-Nehaî, Hulvan ile Kadisiye arasında kalan bu toprakların fey statüsünde olduğu için satın alınmasının câiz olamayacağına dair fetvâ çıkarmıştı.

Haccâc, onun muhalif olduğunu bilir ve o yüzden de sürekli yakın takip altında tutardı. Bu yüzden en-Nehaî çoğu kez ona gözükmemeye çalışır ve talebelerinin evlerinde gizlenirdi. Hatta buna sebep cuma ve bayram namazlarından geri kaldığı olurdu.

İbnü'l-Eş'as'ın Haccâc'a karşı başlattığı ayaklanmaya ulema olduğu gibi katılmış, bilfiil destek vermişlerdi. Sa'îd b. Cübeyr, Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Abdurrahman b. Ebû Leylâ gibi meşhur âlimler gibi İbrahîm en-Nehaî de bu isyana destek verenlerdendi. Şam'dan gelen destek ordularıyla Deyrû'l-cemâcîm'de Haccâc kanlı şekilde isyanı bastırınca, ulemadan kurtulabilenler değişik merkezlere kaçmış, ancak Haccâc onları birer birer toplayarak pek çoğunu öldürtmüştü. Sa'îd b. Cübeyr şehit edilenlerdendi. Şa'bî, Rey'den getirilmiş, yaptıklarını çekinmeden itiraf etmişti. Haccâc onu cesareti nedeniyle bağışlamış, en-Nehaî'yi de (Kabilesinin genişliğini ve Irak'taki mevkiini dikkate alarak) yaptığı bin bir hesapla bağışlamıştı.

İbrahîm en-Nehaî, güçlü bir şahsiyet sahibi olarak halk nazarında heybetli bir âlimdi. Takvasıyla meşhurdur, fakir olmasına rağmen zarıfane giyinir, gören onu varlıklı biri zannederdi. Günlük kıyafeti süslüydü, camiye, cumaya ve bayrama giderken giydiği elbise daha bir değerliydi. Giydikleri o sıralarda ulemaya ait özel giysiler türünden değildi, kendisinin halktan ayrı görülmesini sevmezdi. Camide diğer insanlar gibi oturur, ulemanın yaptığı gibi sırtını direğe yaslayarak etrafında bir halka oluşturma yoluna gitmezdi. Huyu güzeldi, sükût etmeyi sever, sormadan cevap verme gibi bir durum sergilemezdi. Ancak sessizliği somurtma, surat asma tarzında değildi, dili suskundu ama, dimağı hep tefekkürde olurdu. Şöhreti sevmezdi. İnsanlar onu severlerdi; çünkü o da insanları severdi, bu yüzden de onların hayrına, salâhına çalışır, yeri gelince onlara öğütte bulunmaktan kaçınmaz, kendi hayat tecrübesini diğerleriyle paylaşmayı bir vazife bilirdi.

Onun ilmî kişiliğini oluşturan etkenlerin başında ilim tahsili için gerekli olan güçlü bir hafıza, ileri görüşlülük, doğru muhakeme yetisi gibi melekelerle sahip olması gelir. İçinde yaşadığı çevre ilim tahsili için çok uygundu ve değişik fikirlerin çatıştığı bir yer olması itibarıyla ufuk açıcı bir ortamdı. İlim aldığı ve etkilendiği hocalar gerçekten çok şahsiyetli, ilim ve ufuk sahibi kimselerdi. Hocaları şunlardı:

Alkame b. Kays en-Nehaî (ö. 62), el-Esved b. Yezîd en-Nehaî (ö. 95), Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemedânî (ö. 63), Ubeyde es-Selmânî (ö. 72), Şüreyh b. el-Hâris el-Kindî el-Kâdî (ö. 78), Abdurrahman b. Yezîd en-Nehaî (ö. 83), Zirr b. Hubeyş (ö. 83), Ubeydullah b. Nadle (ö. 74), Hüney b. Nüveyre (ö. 80), Âbis b. Rebî'a (ö. 100'den önce), Temîm b. Hazlem (ö. 100), Sehm b. Mincâb (ö. 100'den önce), Abdullah b. Dırâr el-Esedî (Kal'acî, I, 162)

Bunlar içinde aynı zamanda akrabaları da olan Alkame b. Kays en-Nehaî (ö. 62/682), el-Esved b. Yezîd en-Nehaî (ö. 95) ile Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemedânî (ö. 63)'nin çok önemli yerleri vardır.

İbrahîm en-Nehaî, hocaları gibi Kur'ân üzerinde çok dururdu. O iyi bir kâri olduğu gibi, aynı zamanda müfessirdi de. Hadiste tek kusuru Iraklı oluşudur. Bu yüzden, sika bir râvi olmasına rağmen *Muvatta'*da ondan gelen tek bir rivayete yer verilmemiştir. Bununla

birlikte bir hadis sarrafı olarak bilinir ve kendisi en sahih hadis senetlerinin ricalinden biri kabul edilir. Yahya b. Ma'în en muteber senedin, el-A'meş-İbrahîm-Alkame-İbn Mes'ûd senedi, Abdürrezzâk ise Süfyan es-Sevrî-Mansûr-İbrahîm-Alkame-İbn Mes'ûd senedi olduğunu ve şeref kürsüsünde bu isimlerin yer aldığını ifade ederler. (İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 12; Kal'acî, I, 180) En azından söylenecek söz, onun İbn Mes'ûd'dan gelen rivayet zincirleri arasında en sağlam olanın içinde yer almış olmasıdır. O, eleştirel bir yaklaşımla rivayetleri değerlendirmeye tâbi tutar, fakîh ve ehli tahkik olarak kabul etmediği Ebû Hüreyre gibi isimlerden gelen fetvâları ihtiyatla karşılardı. (Kal'acî, I, 190-194)

Fıkına gelince, onun Kûfe hatta tüm Irak'ın kendi döneminde en büyük fakîhi olduğu konusunda kimsenin bir diyeceği yoktur. Medine fıkına nispetle Sa'id b. Müseyyeb ne ise, Kûfe'ye nispetle de İbrahîm en-Nehaî oydu. Her ikisi de kendi dönem ve şehirlerinin ilimdeki öncüsü idi. (bkz. Dihlevî, I, 529)

eş-Şa'bî, Ebû'd-Duhâ ve İbrahim mescidde bir araya gelirler ve birlikte hadis Müzakere ederlerdi. Bir arada oldukları sırada bir fetvâ işi geldiği zaman bütün gözler İbrahim'e yönelirdi. Öldüğünde, her yönden onun yerini tutan kimse bulunamamış, meselâ ferâizde el-A'meş yetmişmişken, helâl ve haram konusunda Hammâd öne çıkmıştır (bkz. İbn Sa'd, VI, 332; Kal'acî, I, 195)

Nehaî, fıkıhı, hocası Alkame'den almış ve onun görüşlerini büyük ölçüde benimsemiştir. Nitekim Kal'acî yaptığı araştırmada Alkame'ye ait elli görüşü alıp, en-Nehaî'nin görüşleriyle karşılaştırdığında otuz dokuzunun aynı olduğunu, beşinde muhalefet ettiğini, altısında da en-Nehaî'nin görüşünü öğrenemediğini belirtmiştir. (Kal'acî, I, 196) Aynı durum Alkame ile İbn Mes'ûd arasında da vardır. Bu durumda en-Nehaî'nin görüşleri büyük ölçüde İbn Mes'ûd'a varan görüşlerdir. Ayrıca Kûfe kadıları tarafından verilen hükümler de onun önemli bilgi kaynaklarından idi. (Dihlevî, I, 528)

Ancak onun özelliği şu idi: O, hocalarından öğrendiği fetvâlarla değil, onlardan çıkardığı ruh ile cevap veriyor ve böylece hem onların çizgisinden ayrılmamış oluyor, hem de yeni problemler karşısında çözümsüz duruma düşmüyordu. Nitekim, verdiği fetvâların tümünü öncekilerden işitme yoluyla mı edindiği sorulduğunda: “Ben, onların fetvâlarını gördüm ve öğrendim, sonra bana gelen meseleler içinden daha önce duymadıklarım varsa, onları duyduklarıma kıyas ettim” demiştir. (Kal'acî, I, 197)

Onun hakkında bir değerlendirme yapan Ebû Zehra da şöyle demiştir: Irak'ta, rey fikhını gerçek anlamda varlık alanına çıkaran, kabul edilebilir bir kıvama getiren ilk fakîh şahsiyettir. (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 227)

en-Nehaî döneminde fıkıh:

Emevî halifeleri fıkıh faaliyetine gereken önemi vermemişlerdi. Bunun en önemli sebebi, yeterince siyâsî gâilelerle meşguliyetleri, ilmî faaliyetlerle doğrudan ilgilenmeye fırsat bulamamaları olabilir. Ömer b. Abdülaziz ile birlikte istikrar bulan devletin, ilgisini bu alana çektiği görülür. Ne var ki onun iktidarı çok kısa sürmüş, tam bir fıkıh atılımı

sağlanamamıştır. Birkaç istisnayı bir tarafa bırakırsak Emevî döneminde fıkıh, devletin gözetiminde ve desteğinde değil, tamamen kişilerin özel gayretleriyle ve sivil bir faaliyet olarak gelişme göstermiştir. Emevîlerin, siyasetlerinin -Abbâsîlerin aksine- özellikle verilmeye çalışılan dinî bir boyası yoktur. Meselâ Ebû Yûsuf'un başkadı yapılıp, diğer kadıların tayinini onun eline teslim etmek ve atamalarda belli esaslar aramak gibi bir endişeyi izlememişlerdi. İşi gelişine ve tayin ettikleri kadıların kişisel becerilerine havale etmişlerdi. Bu yüzden Emevî döneminde fıkıhın en bariz karakteri, şehirler ölçeğinde oluşu ve belli bir ekole adem-i mensubiyetidir. *Fukahâü'l-emsâr*, belirli ekollere mensup olmaksızın, bulundukları şehrin kuşatıcılığı ve karakteristik özelliği içinde kalarak yetişmişlerdir.

Bu dönemde Medine'de yetişen meşhur fakîhler şunlardır: Sa'id b. el-Müseyyeb (ö. 93), Urve b. ez-Zübeyr (ö. 99), el-Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 102), Hârice b. Zeyd (ö. 99), Ebû Bekr b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm (ö. 94), Süleyman b. Yesâr (ö. 107), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 98)

Mekke'de yetişenler: Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 115), Tâvûs b. Keysân (ö. 106), Mücâhid b. Cebr (ö. 103), Ubeyd b. Umeyr, Amr b. Dînâr (ö. 126), İkrime (ö. 115)

Kûfe'de: Alkame b. Kays en-Nehaî (ö. 62), el-Esved b. Yezîd en-Nehaî (ö. 95), Mesrûk b. el-Ecda' el-Hemedânî (ö. 63), Ubeyde es-Selmânî, Şüreyh b. el-Hâris el-Kindî el-Kâdî (ö. 78), İbrahîm en-Nehaî (ö. 96) ile Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104), Sa'îd b. Cübeyr (ö. 95) vb.

Şam'da ise Kabîsa b. Züeyb el-Huzâî (ö. 86), Mekhûl (ö. 112), Ömer b. Abdülaziz (ö. 101), Recâ b. Hayeve (ö. 112), Abdülmelik b. Mervân (Emevî halifesi) (ö. 86) vb. gibi âlimler yetişmişti.

İbrahîm en-Nehaî'nin öğrencileri şunlardı: Muğîre b. Miksem ed-Dabbî (ö. 136), Mansûr b. el-Mu'temir es-Sülmâ (ö. 132), Abdullah b. Avn el-Müzenî (ö. 151), Zübeyd b. el-Hâris el-Yâmî (ö. 122), Talha b. Musarrif el-Hemedânî el-Yâmî (ö. 122), Amr b. Mürre el-Cemelî el-Murâdî (ö. 118), Ebû İshâk Süleyman b. Süleyman eş-Şeybânî (ö. 129), el-Hakem b. Uteybe el-Kindî, Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 120), el-Hâris b. Yezîd el-'Aklî, Ziyâd b. Küleyb (120), Abdullah b. Şübrûme (144).

Talebelerinden en meşhurları ise mukri ve muhaddis olan Süleyman b. Mihrân el-A'meş ile helâl haram konusunda otorite olan fakîh Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120) idi.

İbrahîm en-Nehaî vefat ettiğinde arkasından hep hayırla anılmış ve Şa'bî, bütün İslâm ülkelerinin mevcut en büyük fakîhini defnettiklerini ifade etmiştir. (Kal'acî, I, 219) O, İbnü'l-Esîr'in de ifade ettiği gibi, ilmi, zühdü, ibadet ve verâyı özünde toplamış bir kimseydi. (Kal'acî, I, 220)

Allah, rahmet eylesin!

5. Hammâd b. Ebû Süleyman

Hammâd b. Ebû Süleyman, cömert bir insandı. Akidece Sünnî çerçevede Mürcie'dendi; imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar olarak tanımlardı ve ibadetleri imandan saymazdı. Bu

anlayışa “fukaha mürcieliği” denilmekte ve bunu Ebû Hanîfe’nin de benimsediği bilinmektedir (DÎA, XV, 486). Mürcie inancına en-Nehaî’nin ölümünden sonra erişmişti. Tabi bu inanç sonuç itibariyle Hz. Ali tarafında yer alıp, mazlûma taraf olma anlayışını engelleyici görüldüğü için en-Nehaî’nin çevresi Hammâd’a kızmakta idiler. Meselâ el-A’mêş ona selâm dahi vermezdi.

İrcâ’a inanması sebebiyle yakın çevresi tarafından hadisçiliği eleştirilmişse de, Yahya b. Ma’în, Nesâî gibi hadis otoriteleri onun sika bir râvi olduğunu belirtmişler, ancak mürcieliğine de dikkat çekmişlerdir (Kal’acî, I, 218) Buhârî, ta’lîklerinde ve *Edebü’l-müfred*’inde, Müslim ve diğer sünen sahipleri ise eserlerinde Hammâd’dın rivayetlerine yer vermişlerdir.

Onun asıl şöhreti fıkıh alanında olmuştur. O, en-Nehaî’nin yetiştirdiği talebeleri arasında en fakîh olanıdır. Hocası en-Nehaî daha hayatta iken fetvâ vermeye başlamış, ve hocası da onu buna ehil bularak yaptığını onaylamıştır. Kendisinden sonra ilmî merciin Hammâd olduğuna işaret etmiştir.

Hammâd, fıkıhta hocası en-Nehaî’nin yolundan devam etmiş ve böylece Irak rey fıkıhı giderek genişlemeye ve derinleşmeye başlamış, illetlerin istinbâtına gidilmesi, eskilerden yeni yeni sonuçlar çıkarılması, farazî meseleler icat edilmesi gibi, Hicaz fakîhlerini kaygılandıran bir yola başvurmuş, bu yüzden eş-Şa’bî (ö. 104) gibi esercilerin muhalefetini celbetmiş, bütün bu attığı adımlarla bu işin asıl piri olacak İmâm Ebû Hanîfe’nin ortaya çıkması için gerekli atılımları sağlamış, zemini hazırlamıştır.

Şa’bî, bir gün mescide gelmiş, bir de bakmış ki Hammâd oturmuş, talebeleri de etrafını çevrelemişler, bir gürültü, bir patırtı Müzakere ediyorlar. Tepkisini: “Bir zamanlar benim için şu mescidde oturmaktan daha güzel bir şey yoktu. Bu herifler bana öyle nefret ettirdiler ki, gidip de evimin çöplüğünde oturmam, şurada mescidde oturmamdan daha sevimli bir hâl aldı. Bunlar ilim değil, şarlatanlık yapıyorlar.” diyerek dile getirmiş ve oradan çekip gitmişti. (İbn Sa’d, VI, 251; Kal’acî, I 219) Bir defasında da Şa’bî, “Reyleri ile verdikleri cevabın üzerine işe!” diye tepkisinin dozunu ortaya koyuyordu. (İbn Sa’d, VI, 251)

6. İmâm Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit b. Zûtî, h. 80 senesinde doğmuş. Aslen İranlıdır. Babası da dedesi de Müslüman olmuş bir ailede doğmuştur. Dedesi, halife Hz. Ali’ye Nevruz bayramında paluza (Meşhur İran tatlısı) hediye edecek kadar varlıklı biriydi ve halife ile alâkası vardı. Aile ipek ticaretiyle meşgul olurlardı ve durumları iyi idi. Ebû Hanîfe de başlangıçta ticaretle ilgiliydi. Meşhur hadisçi eş-Şa’bî’ye takıldığı bir günde hemen onun dikkatini çekmişti, eş-Şa’bî, kendisinin uyanık ve hareketli biri olduğunu söyleyerek ilim halkalarına takılmasını öğütlemişti. Bundan sonra ticaretle ilişkisini kesmemiş olmakla birlikte artık kendisini ilme vermiştir

Her çeşit inanç, düşünce ve kültürün merkezi durumunda olan Irak ve özelde de Kûfe'de yetişip büyüyen Ebû Hanîfe, zamanında akdedilmekte olan akaid, hadis ve fıkıh halkalarından daha çok fıkıh meclislerine meyletmişti (Önce kelâma intisap edip, sonra fıkha döndüğüne dair rivayetler de vardır) (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 22) Hammâd'ın halkasına girmiş ve kısa zamanda hocasının karşısına oturma hakkını kazanmış ve bundan sonra on sekiz sene süreyle hocasından ayrılmamıştı. Hocası 120 yılında vefat ettiğinde Ebû Hanîfe kırk yaşlarında bulunuyordu.

Ebû Hanîfe, hoca olarak Hammâd'a bağlanmış olmakla birlikte, başkalarından istifade yollarını da hep kollamış ve taassupla tek bir hocaya bağlı kalmak gibi bir duruma düşmemiştir. Kur'ân'ı, yedi kıraat imamından biri olan Kûfeli Âsım'dan alarak ezberlemişti. Irak'ta bulunan diğer fukahadan ve eş-Şa'bî gibi hadisçi yönü ağır basan âlimlerden de aynı şekilde faydalanmıştı.

Onun hocaları tek bir meşrepten de değildi. Sadece rey ehlinde ilim almıyor, diğerlerinden de istifade ediyordu. Onun rivayet etmiş olduğu hadislerin râvilerine bakıldığı zaman bu tespitin ne kadar doğru olduğu anlaşılacaktır. Kur'ân fikhını ve ilimlerini Tercümânü'l-Kur'ân olan Abdullah b. Abbâs'ın has talebeleri İkrime ve Mekke fakîhi olan Atâ b. Ebî Rebâh'tan (ö. 114) almıştı. Hz. Ömer ve oğlu Abdullah b. Ömer'in ilmini Nâfi'den tahsil etmişti.

Hemen her sene hacca giderdi (elli beş kez hacc ettiği söylenir) ve bu münasebetle Hicaz'da bulunan âlimlerle bir araya gelir ve onlardan istifade ederdi. Kendisi, Enes b. Mâlik (ö. 93), Abdullah b. Evfâ (ö. 87), Vâile b. el-Esfa' (ö. 85), Sehl b. Sâ'id (ö. 88), Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâile (ö. 102) gibi sahabîlerle görüşmüş ve hatta bazı iddialara göre (ki zayıf gözüküyor) onlardan hadis bile rivayet etmiştir. Bu itibarla kendisi tâbîinden sayılmaktadır. Tâbînin büyüklerinden pek çoğu ile görüşmüş ve onlardan ilim almıştır.

Ebû Hanîfe, Şîa dünyasının önde gelen isimleriyle de irtibat halinde idi ve onlardan da istifadeden geri durmamıştı. İmamlardan Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'e (ö. 122) iki yıl öğrencilik yapmış, Muhammed el-Bâkır b. Zeynelâbidîn'den (ö. 114), oğlu Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148)'den ve Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hasen'den istifade etmişti. Bunlarla da kalmayıp gulat-ı Şîadan Câbir b. Yezîd el-Cu'fî gibi isimlerden bile ders almada bir sakınca görmemiştir. Böylece o, son derece derin bir tefekküre, geniş bir ufka ve bakış açısına sahip olabilmenin imkânlarına ermiştir. Sahip olduğu pratik zekâsı ile hasımları çok kolay bir şekilde ilzam eder, sustururdu. (örnekleri için bkz. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 60)

Ebû Hanîfe, sadece Kûfe ve Irak'ın ilmi ile yetinmeyip, Medine ve Mekke'de bulunan âlimlerin ilimlerini de tevarüs etmişti. Bununla birlikte kendisine rey mektebinin düşünce tarzı hâkimdi ve Hammâd'dan sonra sıra kendisine geldiğinde, rey mektebinin nizasız şeyhi/ üstadı olmuş ve mektebin bir sistem haline getirilmesi ve zaman içinde de mezhepleşerek İslâm dünyasının büyük bölümünün asırlar boyu sürecek şekilde hukuk

ihtiyacını karşılaması konusunda elde edilen bu muazzam başarının tartışmasız en büyük mimarı olmuştu.

Siyasî çizgisi itibarıyla Ebû Hanîfe, hep ehli beyt (Hz. Ali evladı) tarafında yer almış böylece iktidardakilere muhalif kalmıştır. H. 121 yılında Emevî hilafetine başkaldıran Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'e gönlü onunla olmakla birlikte katılamamış, parasal destek vermişti. (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 33) Emevî valisi onun muhalefeti bildiği için, sinama kasdıyla kendisine Kûfe kadılığını teklif etmiş, kabul etmeyince de günlerce dövülerek ve hapsedilerek cezalandırmıştı. Bir ara şartlı tahliye ile serbest bırakılınca Mekke'ye kaçmış (h. 130) ve Abbâsîler duruma el koyup da ortalık duruluncaya kadar en az altı sene Mekke'de kalmıştır. Ebû Hanîfe ilk zamanlar Abbâsî hilafetine olumlu bakar gibi ancak zamanla Hz. Ali taraftarlığını gene sürdürmüş ve muhalefete başlamıştı. Bunu bir şekilde halletmek isteyen el-Mansûr, ona yeni kurdurmakta olduğu Bağdad'a başkadı olması teklifinde bulunmuş ve böylece onu sınamıştı. Kabulü, iktidarının onaylanması anlamına gelecek, reddi cezalandırılması için bahane edilecekti. Ebû Hanîfe reddetti. Halife, onu şiddetle cezalandırdı, dövdürdü ve hapsetti. Hapiste iken de vefat etti. Zehirlenmiş olabileceği de söylenir. (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 52) Sultanın satvetine karşı ilmin ve takvanın salabetini gösterdi ve şehadet mertebesine ermiş oldu. Bağdat halkı cenazesine topyekûn katılmıştı, namazını elli bin insan kılmış, naaşı Bağdad'a defnedilmişti.

Ebû Hanîfe'nin reyci kişiliğinin şekillenmesinde en müessir olan isimler ise hiç şüphesiz Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd'un (ilkinin dolaylı) Kûfe'de bizzat ellerinde yetişmiş olan Alkame b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda', Esved b. Yezîd, bunların yetiştirmiş oldukları rey mektebinin temsilcisi İbrahîm en-Nehaî ve eser yanlısı eş-Şa'bî, bunların yetiştirdikleri Hammâd b. Ebû Süleyman olmaktadır.

Hür düşünceli, müstakil bir kişiliği vardı. Sa'id b. Arûbe, onun Kûfe'deki meclisine uğradığında Hz. Osman'ı rahmetle yâd ettiğini görünce hayretini gizleyememiş ve takdirlerini sunmuştu. Çünkü Irak muhitinde Hz. Osman'ı iyilikle anan kimse yoktu (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 59) Kalabalığa uymaz, hakkı arardı.

Hocası Hammâd'ın halkasında her konuya mutlaka eleştirel bakışta bulunur ve tartışmaya girerdi. Kendi görüşlerinin dahi mutlak doğru olmadığını, dolayısıyla mutlaklaştırılmasının yanlış olduğunu ifade eder ve her konunun eleştirel bir şekilde ele alınmasının gereğine inanırdı. (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 62)

Hadisleri, derinlemesine tetkik eder, illetlerini araştırır, amel edilebilmesi için bazı şartlar arardı.

Ebû Hanîfe'ye gelindiğinde Rey mektebinin usûlü iyice tebellür etmiş ve yerleşmiş gibiydi. Bu tespiti doğrulama için meselâ İbrahîm en-Nehaî'nin usûl ve kaynaklarını kısaca arz edip mukayeselerde bulunmamız kifayet edecek ve aralarında neredeyse bir ayniyet olduğu görülecektir.

7. en-Nehaî'nin Kaynakları

Bu konuda en-Nehaî'nin kendi beyanı bulunmamaktadır. Ancak istikra yoluyla onun şu kaynakları kullanmakta olduğu sonucuna varılmıştır:

Kur'ân, sünnet, sahabî kavli, icma, kıyas, istihsan, ıstışâb ve örf. (Kal'acî, I, 981) Bunlar aynıysa İmam Ebû Hanîfe'nin de kaynakları olmaktadır. Onun şu sözü meşhurdur: "Allah'ın kitabıyla hükmederim. Onda bulamazsam Allah'ın Resûlü'nün sünnetiyle. Allah'ın kitabında ya da Resûlü'nün sünnetinde bulamazsam, sahabe kavlini esas alırım; onlardan dilediğimin görüşünü almak ve dilediğimin görüşünü terketmekte kendimi özgür sayarım. Ama onların görüşleri varken, onları bırakıp da başkalarının görüşlerini almak gibi bir tavır içine girmem. İş, İbrahim, İbn Şa'bî, İbn Sîrîn, el-Hasan, el-Atâ, Said b. el-Müseyyeb -birtakım adamların adını saydı- gibilere gelince onlar içtihad eden kimselerdi. Onlar nasıl içtihad ettilerse ben de onlar gibi içtihat ederim." (*Târîhu Bağdâd*, XIII, 368'den Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 237).

Metodu: en-Nehaî her şeyden önce nasslar üzerinde eleştirel bir ön çalışma yapar ve bundan sonra sıhhati konusunda kuşkusu kalmazsa, istinbâta öyle başlardı. Nassların zahirine takılı kalmaz, literal yoruma önem vermezdi. Onların manalarını tam olarak kavrar, illetlerine nüfuz eder ve her bir nassdan fikhî bir hüküm çıkarmak yerine, fikhî ilke çıkarma yolunu tutar (Kal'acî, I, 198) ve o ilke ile de fikhî, somut olaylar ve çözümlerinden ibaret olmaktan kurtarır, ufkunu alabildiğince genişletmiş olurdu. Bu, heva ve hevesle hüküm vermek değil, aksine nassın ruhu ile hareket etmektir. Nitekim hadis alanında ona hadis sarrafı denmesi, zahirde kalmayıp asıl madene ulaşabilme kabiliyetinin kendisine kazandırdığı bir sıfattır.

Nehaî, farazî fıkha önem vermezdi, henüz gerçekleşmemiş olaylarla ilgili fetvâ vermezdi.

8. Usûle Dair Bazı Görüşleri

Birinci kaynağı şüphesiz Kur'ân'dı. Nassların değerlendirilmesi ile ilgili olarak şu kuralları esas alırdı: "Emir kipi, tekrar ifade etmez." (Hanefiler aynı esası benimser) II, 985); "Hâs nass üzerine haber-i vâhidle ziyade yapılamaz." (Kal'acî, I, 983); "Mutlak, mukayyed üzerine hamledilemez" (Kal'acî, I, 987); "Âmmın delâleti kat'îdir, vâhid haber, kıyas gibi zannî delil ile tahsis edilemez" (Kal'acî, I, 987).

İkinci kaynağı sünnetti. Mürsel hadisleri -müsnedler gibi- delil olarak kullanırdı. (Kal'acî, I, 990) (Hanefiler, irsalde bulunan kimse sika ise, mürsel hadislerle ihticacda bulunurlar.) Genel kurallara (kıyâsî'l-usûl) aykırı düşen vâhid haberlerle amel etmezdi. Musarrât hadisiyle amel etmeyişi buna sebepti. Kur'a ile hükmetme hadisini de bu nedenle reddetmişti (Kal'acî, I, 991).Umum-ı belvâ ile ilgili bir konuda gelen vâhid haberleri de kabul etmezdi. (Kal'acî, I, 992) Cinsel organa dokunma hâlinde abdest alınması gerektiğini ifade eden hadisi bu gerekçe ile kabul etmemiştir. İntikal

tekbirlerinde ellerin kaldırılması hakkındaki rivayetleri de aynı gerekçe ile kabul etmemiştir.

Sahabî kavlini alırdı. Dihlevî şöyle der: “Sa’id b. el-Müseyyeb Medine fukahasının dili idi; içlerinde Hz. Ömer’in verdiği hükümleri ve Ebû Hüreyre’nin hadisini en iyi ezberlemiş olanları idi. İbrahim de Kûfe fukahasının dili idi. Bu ikisi bir şey söyleyip, herhangi bir kimseye de nispet etmedikleri vakit, o şey aslında çoğu kez seleften birine sarîh ya da dolaylı olarak aittir. (Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-bâliğa*, I, 529; Kal’acî, I, 997)

Bir konuda Hz. Ömer ile İbn Mes’ûd’un görüşleri aynı ise ne âlâ, onların dışına çıkmazdı, ama farklı görüşte iseler, İbrahîm, İbn Mes’ûd’un görüşünü almaya daha yatkındı, çünkü o, aynı şartlarda, aynı ortamda aynı çevrede yaşamıştı.

İcma ile alâkalı usûlü hakkında bir sarahat bilemiyoruz. Ancak, Hz. Ömer ile İbn Mes’ûd’un birlikte olmaları hâlinde onların görüşünü kendisi için bağlayıcı gören en-Nehaî’nin onların da içinde olduğu tüm sahabenin görüş birliği ile ele aldıkları bir konuda farklı düşünmüş olması beklenemez.

Kıyası delil olarak kullanırdı. Oruçta kefarete gerekmeysi, namazın bozulmasında kefarete olmayışına kıyas etmişti. Kocasını ölmüş hamile bir kadının iddetinin doğumla sona ereceğini, boşanmış hamile kadının iddetine kıyasla belirlemişti. (Kal’acî, I, 1002)

İstihsanla amel ederdi. Ecîr-i âmmın (müşterek), eli altındaki emanet malları tazmin etmesi istihsan gereğidir. (Kal’acî, I, 1005)

İstishâb-ı hâli de delil olarak kullanırdı. Abdest aldığından emin, bozulduğundan kuşku duyan kişi, abdestli sayılır. Mefkûd, ölümü kesin bilininceye kadar sağ sayılır (Kal’acî, I, 1006)

Örf, nassın olmadığı yerde hakem kılar, ona başvururdu. Ayrılan eşlerin, ev eşyalarının hangisine ait olduğunda anlaşamamaları hâlinde örf hakem olur.

en-Nehaî’nin takip ettiği bu usûle bakıldığı zaman belli bir kemale ermiş olduğu ve Ebû Hanîfe’nin usûlü (bkz. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 234 vd.) ile de mukayese edildiği zaman aralarında büyük ölçüde bir ayniyetin olduğu görülmektedir.

Bu tespit ve mukayeseler şu sonucu ortaya koyuyor:

Ebû Hanîfe döneminde artık rey mektebinin esasları, kaynak anlayışı ve hiyerarşisi, sünnet ile amel etmek için bazı ilâve şartların aranması, rey ve içtihadın öne çıkarılması gibi karakteristik özellikler tamamen belirgin bir hâl almış ve Irak gibi köklü medeniyet ve kültürlerin beşikliğini yapmış Hicaz’dan farklı olan bu ortamda, farklı çevre şartlarının da bir gereği olarak hissedilen problemler büyük ölçüde çözülmüş ve ortaya bir yığın içtihat çıkmıştı. Tabi Irak’ta bulunup da eser yanlısı arayışlar da eksik olmamıştır. Ama genel hâkim çizgi, reyin bu mıntıkada ağırlığını hissettirmesidir. Hatta, sünnete yönelik eleştirel yaklaşımları gösterenlerin bile hemen “İraklı mısın?” şeklinde ithamı, rey ve eleştirel yaklaşımın Irak’la özdeşleşmiş olduğunu göstermektedir (Sa’id b. Müseyyeb ile Rebî’a b. Ebû Abdurrahman arasında geçen parmakların diyeti konusunda bir polemik için [bkz. *Muvatta*, Ukûl, 11 (II, 860)]).

İbrahîm en-Nehaî'nin yöntemleri ile kendisinden sonra gelen fukaha ve özellikle de Ebû Hanîfe üzerinde çok etkili olduğu doğrudur. Ama bu, kısmen bir yöntem koyucusu olmak ve var olan sürece önemli bir katkıda bulunmaktan öte en-Nehaî'ye bir mezhep kurucusu payesi verilmesini haklı kılmaz. Bir süreç içinde oluşan usûlden hareketle sistemi inşa eden, mezhebi oluşturan kişi İmam Ebû Hanîfe'dir. Sistem inşası payesi bihakkın ona aittir.

Bu konuda bazı aşırı değerlendirmeler de yok değildir. Meselâ Dihlevî şöyle demektedir:

“Ebû Hanîfe (r.a.) İbrahîm en-Nehaî'nin ve akranı âlimlerin görüşlerine son derece bağlıydı; bazı istisnalar hariç onların görüşleri dışına çıkmazdı. Onun görüşlerinden çıkardığı esaslar muvacehesinde tahriçlerde bulunma konusunda emsalsizdi. Tahriç yönleri hakkında çok ince bir görüşe sahipti, bütün himmetini ferî meselelere yöneltmişti. Eğer bu söylediklerimizin doğruluğunu tahkik etmek isterseniz, İmam Muhammed'in *el-Âsâr*, Abdurrezzâk'ın *Câmi*, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *Musannaf* adlı kitaplarından İbrahîm ve akranı âlimlerin görüşlerini çıkarınız ve sonra Ebû Hanîfe'nin mezhebiyle karşılaştırınız; çok az istisnalar hariç aralarında farklılık bulamayacaksınız. O, bu az istisnalarda dahi, Kûfe fukahasının kail olduğu görüşler dışına çıkmamıştır” (Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, İstanbul 1994, I, 534)

Doğrusu, Ebû Hanîfe'yi, hiçbir evveliyatı olmayan, tamamen yeni bir fikhî düşüncenin önderi ve mimarı görmek, aslında onun türediliğini söylemek olur ve bu bir aşırılıktır. Aynı şekilde Dihlevî'nin yaptığı gibi onu tümünden bir tâbi konumuna düşürmek de aynı şekilde karşı bir aşırılıktır. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* adlı kitabında, bunun böyle olmadığını, onun değil İbrahîm en-Nehaî, Kûfe fakihlerini de aşarak Hicaz (Mekke ve Medine) âlimlerinden de aynı şekilde yararlanma yoluna gittiğini örnekler üzerinden açıklar ve *Müsned*'inin içeriğini de buna şahit tutar. (Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 227-230)

Kal'acî, selevin fikhını ortaya koyma yolunda yapmış olduğu çalışmalar sırasında bu konu üzerine de eğilmiş ve en-Nehaî'nin görüşlerinden yüz tanesi ile Ebû Hanîfe'nin görüşleri arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Sonuçta seksen dört meselede görüşler bir çıkmış, on altı meselede de farklı olduğu görülmüştür. Bu sonuç, Ebû Hanîfe'nin gerçekten en-Nehaî'den büyük ölçüde yararlandığını gösterir. Hem sonra meselelerdeki bu benzer görüşlerin sebebini, her bir meseleyi doğrudan ondan almış olmakla, yahut aklın yolu birdir gibi mülahazalarla izah etmek de doğru değildir. Bu sonuca götüren asıl sebeb, Ebû Hanîfe'nin en-Nehaî'nin de önemli bir halkası olduğu zincire tokalık yapabilmiş olması, bir asırdır devam eden süreç ve adım adım oluşturulmakta olan gelenek (Irak rey mektebi) tarafından benimsenmiş olan kaynak anlayışını, usûlü, istinbât yöntemini kendine mâl etmiş olmasıdır. Bir başka deyişle İbn Mes'ûd ile başlayarak, tâbiîn fakihleri ile belirginleşmeye başlayan ve İbrahîm en-Nehaî ile usûl ve yöntemi belli ölçüde tebellür eden, Hammâd ile tecrübî ve nazarî olarak da sınanan ve başarı ile uygulanan Irak rey mektebinin artık iyice belirginleşmiş olan usûl ve yöntemi İmam Ebû Hanîfe'ce de geliştirilerek benimsenmiş ve o, bu usûl ile, şimdiye kadar oluşturulmuş olan düzlem

üzerinde, kahir ekseriyeti itibariyle mevcut bulunan malzemeleri de kullanarak, eksik kalan kısımları da söz konusu malzemenin ışığında kendisi üreterek ve tamamlayarak yapıyı kurmuştur. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin yapmış olduğu bir süreç halinde oluşan bu usûl ve tevarüs edilen fûrûa dair birikim ile, bir sistem inşası ve yapılan işin temellendirilmesi olmalıdır. Sistem inşasının ve inşa sırasında ortaya çıkan boşlukların doldurulmasının tamamen bireysel bir beceriyle kotarıldığını söylemek de yanlış olur. Doğru olanı bu muazzam işin, onun müstesna fıkıh kişiliği etrafında kümelenmiş tamamen sivil bir şekilde faaliyetini sürdürmekte olan bir fıkıh akademisi tarafından gerçekleştirilmiş olduğudur (bkz. M. Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri Makaleleri Külliyyatı*, İstanbul 1984, s. 177-193, 303-364). Temellendirme işine gelince, bu uzun soluklu iş talebeleri ve yeni nesiller ile de epey bir süre daha devam etmiş, sistemin usûl ve felsefesi ortaya konularak tekemmül etmiş bir hukuk sistemi (mezhep) hâline gelmesi için üzerinden birkaç asrın geçmesi gerekmiştir. Bir süreç halindeki bu oluşum, zamanla İslâm toplumunun aynı zamanda resmî hukuk ihtiyacını da karşılayacak şekilde iyice rafine hâle getirilmiş, böylece mezhep hâlini almış ve haklı olarak ona nispetle Hanefî mezhebi diye de adlandırılmıştır [Bu konuda bkz. Eyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, (Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 2001.]

Ebû Hanîfe'nin, geriye doğru tâbiîn ve sahabe fakihlerinden yararlanmış olması, onların çizgisini sürdürmesi, zamanla oluşturulmuş olan usûl ile, yepyeni bir İslâm şahıkası oluşturması, onun değerini düşürmez, aksine yükseltir. Onun en büyük başarısı, bir zamanların İbn Mes'ûd'ları, Alkame'leri, Mesrûk'ları, el-Esved'leri, İbrahim'leri, Hammâd'ları ile önemli ama kapalı bir ilim şehri olan Kûfe'de mayalanmış olan dirayet fikhî hamurundan, sıradan bir fakih değil, bir imam olarak tüm ufuklara açılma şansına sahip dünya standartlarında ekmek yapma ve bunu oluşturduğu akademi ile de kurumsallaştırmasıdır. Bütün İslâm âlemine asırlar boyu hizmet verecek olan muazzam bir fıkıh âbidesi inşası, Kûfe merkez üssünde işte bu ruh, bu gayret, bu donanım, bu gelenek ve birikimle başarılmıştır.

9. İbrahim en-Nehaî'nin İmam Ebû Hanîfe'den Farklı Olan Bazı Fikhî Görüşleri

İnsanın salyası, vücuttan ayrıldıktan sonra necistir. (Kal'acî, I, 953)

Cünüp ve hayız kimsenin artığını içmek mekruhtur. (Kal'acî, I, 954)

Abdestte ağız ve burun içini yıkamak (mazmaza ve istinşak) farzdır. (Kal'acî, I, 925, 984)

Namazda iken karnın guruldaması namazı ve abdesti bozar. (Kal'acî, I, 932) Kişinin, kendisine nikâhı düşen bir kadına dokunması abdesti bozar (Kal'acî, I, 931) Günah işlemek abdesti bozar. (Kal'acî, I, 932, 973) Bir abdestin üzerinden beş vakit namaz geçmesi hâlinde o abdest de bozulmuş olur. (Kal'acî, I, 933, 973)

İmamın abdestsiz namaz kıldırıldığı anlaşılrsa, kendisi iade eder, cemaat etmez. (Kal'acî, I, 648)

Farz olan oruca, cünüp olarak başlanamaz. (Kal'acî, I, 682, 962)

Ramazan orucunu, yeme içme ve cima yoluyla kasden bozan kişi, kaza eder ve kefaret için de tövbe istiğfar eder (namazda olduğu gibi) ayrıca kefaret orucu yoktur. Şa'bî, Katâde ve Sa'îd b. Cübeyr de bu görüştedir. (*el-Muğnî*, III, 120; *Kal'acî*, I, 685, 969)

Sâime malların zekâtında erkekler nisaba dâhil edilmez. Bu görüşte olan başka bir fakîh bilinmiyor. (*Kal'acî*, I, 527, II, 963)

Yıl ortasında doğan yavrular da zekât hesabına ilâve edilmez, onların yılı doğdukları andan başlar. Hasan el-Basrî de aynı görüştedir. (*Kal'acî*, I, 527, II, 964)

Yemle beslenen koyunlara zekât düşmez. (*Kal'acî*, I, 528)

Velisiz nikâh olmaz. Veli yoksa o zaman nikâhı sultan kıyar. (*Kal'acî*, I, 900)

Şikâk (anlaşmazlık) sonucu eşler hakeme gitmeye karar verirse, seçilen hakemler hâkimdirler ve uygun gördükleri kararı verme yetkileri vardır. İsterlerse birlikteliklerinin sürmesine, isterlerse bedelli ya da bedelsiz aralarının ayrılmasına hükmedebilirler. Bu konuda eşlerden vekâlet alma ya da onların rızasına bakma şartı yoktur. (*el-Muğnî*, VII, 49; *el-Muhallâ*, X, 88'den *Kal'acî*, II, 902)

Hecr, sadece cinsel ilişkiyi terketmekten ibarettir; aynı yatakta yatmalarında bir sakınca yoktur. (*Kal'acî*, I, 902)

Nikâhta, erkeklerle birlikte kadınların şahitlikte bulunmaları câiz değildir. (Abdurrezzâk, VIII, 329, *el-Muhallâ*, IX, 397, *el-Muğnî*, IX, 149'den II, 901)

Evlendirilecek kız eğer bakire ise, o takdirde baba isterse kıza hiç danışmadan, onun iznini almadan evlendirebilir. (bkz. *el-Muhallâ*, IX, 409; *Neylû'l-evtâr*, VI, 129'dan II, 893) Ondan gelen bir rivayette, eğer dul kıızı kendi ailesiyle birlikte oturuyorsa, babası danışmadan onu da evlendirebilir. (*Kal'acî*, I, 972)

Mehrin en az miktarı en-Nehaî'den gelen bir rivayete göre on dirhem, bir diğer rivayete göre ise yirmi dirhemdir. Üçüncü bir rivayete göre de bir rıtl gümüşdür. (bkz. *el-Muğnî*, VI, 680; II, 895)

Kadının şahitliği sadece malî haklarla sınırlıdır, nikâh, talâk gibi konularda geçerli değildir. (*Kal'acî*, I, 597)

Taammüden öldürmede kısas için, aletin öldürücü olmasını yeterli görülür, delici ve kesici olma şartı aranmaz. (*Kal'acî*, I, 377)

İrtidat eden kadına tövbe etmesi teklif edilir, tövbe etmezse öldürülür. (*Kal'acî*, I, 494)

Livata, zinadan ağır bir suçtur, o yüzden zinaya gereken ceza buna da gerekir, muhsan ise recmedilir, değilse yüz celde vurulur. (*Kal'acî*, I, 823)

İbrahîm en-Nehaî'nin, İmam Ebû Hanîfe ile benzerlik arzeden bazı görüşleri:

Abdestte başın sadece bir kısmını (dörtte bir kadarını) meshetmek yeterlidir. Meshte tekrar edilmez. Ayağın farzı, mesh değil yıkamaktır. Ayakta çorap varsa, üzerine mesh yeterlidir. (çoraba mesh hk. bkz. *el-Muhallâ*, II, 86; *el-Muğnî*, I, 295) (*Kal'acî*, I, 927) Teslis, muvalat, tertib şart değildir (*Kal'acî*, I, 929) Akıcı kan abdesti bozar (*Kal'acî*, I, 930) Namazda iken kahkaha ile gülmek namazı ve abdesti bozar. (*Kal'acî*, I, 932) Deve vb. eti yemek, cinsel organı ellemek, vücuttan kurtçuk çıkmak (kulaktan, dübürden vb.), vesvese,

çocuğu öpmek, cünüp, hayız ve nifas halindeki bir kimse ile tokalaşmak, hayvan boğazlamak, namazda tebessüm etmek ile abdest bozulmaz. (Kal'acî, I, 492-3)

Guslün gerekmesi için inzal şartı yoktur. (Kal'acî, I, 761)

Sargı üzerine mesh câizdir. (Kal'acî, I, 360).

Cenaze ve bayram namazları için teyemmümü câizdir. (Kal'acî, I, 355).

Katırın salyası temizdir. Çünkü katır besleyenlerin bundan kaçınmaları imkânsızdır. Kaçınma imkânı olduğu için artığı hakkında ruhsat söz konusu değildir. (Kal'acî, I, 865)

Cariyelerin, namazda ve namaz dışında başlarını örtmelerini, hürlere benzemeye çalışması gerekçesiyle mekruhtur. (Kal'acî, I, 755)

İmama uyan kişi, okumaz sadece susar ve dinler. (Kal'acî, I, 660)

İmamete en lâyük olan efkah, akra', akdem hicreten, ekber sinnen şeklindedir. Ebû Hanîfe "Akra, efkah demektir.", der. (Kal'acî, I, 653)

İntihar eden kişi Müslüman olarak ölür, cenaze namazı kılınır. (Kal'acî, I, 306)

Kadın, teravih gibi nafîle namazlarda kadınlara imamlık yapabilir, ortalarına durur. (Kal'acî, I, 652)

Kadınlardan bayram namazına çıkması mekruhtur. (Kal'acî, I, 673)

Namaz esnasında sadece iftitah tekbirinde el kaldırılır, diğer intikal tekbirlerinde kaldırılmaz. (Kal'acî, I, 618)

Namaz, selâmla değil, teşehhüd miktarı oturmakla tamam olur. Ebû Hanîfe de aynı görüşü almıştır. (Kal'acî, I, 968)

Namaza başlangıç duası "Sübhâneke..."dir. (Kal'acî, I, 620)

Seferde namaz cem edilmez ve mutlaka kısaltılır. (Kal'acî, I, 650)

Şükür secdesi bid'attir. (Kal'acî, I, 571)

Kurban, varlıklı olan kimseye vaciptir. (Kal'acî, I, 288)

Küçüğün malından zekât gerekmez. (Kal'acî, I, 523).

Gayrimüslimlere zekât verilmez. (Kal'acî, I, 537).

Sığırda zekât nisabı otuzdur. (Kal'acî, I, 530).

Oruçlunun sakız çiğnemesi mekruhtur, ancak orucu bozmaz (Kal'acî, I, 685)

en-Nehaî, hamr ile sarhoşluk veren diğer içkileri birbirinden ayırıyor, hamrdan bir damla bile içmek had için yeterli iken, diğerlerinde sarhoşluk verici miktarın içilmesi şartını arıyor ve onların içiminin hamr'ın haramlığından biraz daha hafif olduğunu düşünüyordu. "Sarhoşluk verici her şeyin haram olduğu" sözünü yanlış buluyor, nebizden sarhoş olanın hadde değil, tazire maruz kalacağını ifade ediyordu.(bkz. *el-Muhallâ*, VII, 505, XI, 374; *el-Muğnî*, VIII, 306; *el-Hidâye*, IV, 80; Kal'acî, I, 284)

Cenaze namazını dört tekbir ile kıları, ilkinde ellerini kaldırır diğerlerinde kaldırmazdı. (Kal'acî, I, 855)

İkrahda ihtiyar ile rızaı birbirinden ayırırdı ve bu ayırım Hanefî fıkhnın konuyla ilgili esasını oluşturur. (Kal'acî, I, 302) Fesâd nazariyesi bu ayırım üzerine kurulur. İkrahi-i mülci, ihtiyarı ifsad, rızaı ise yok eder.

en-Nehaî, akıllı ergen hür kimsenin, sefih de olsa hacr altına alınamayacağı görüşündeydi. (bkz. Muğnî, IV, 469; Kal'acî, I, 435)

Mükrehin talâkı geçerlidir. (Kal'acî, I, 703)

Sarhoşun tasarrufları geçerlidir; boşadığında karısı boş olur. (Neylû'l-evtâr, V, 118'den I, 287; Kal'acî, I, 703; el-Muğnî, VII, 115)

Akitlerde meclis muhayyerliği yoktur. (Kal'acî, I, 329)

Beyu'l-îne'de bir beis görmezdi. (bkz. Reddû'l-muhtâr, IV, 244; I, 332)

Daru'l-harbe silah ve kürâ' (savaş hayvanları, araç-gereçleri) ihracatını mekruh görürdü, başka mallarda bir beis görmezdi. (Kal'acî, I, 335)

İhtilas ve intihâbda (yankesicilik ve yağmacılık) el kesme yoktur. (Kal'acî, I, 576).

Rehn madmûnun bi ekalle min kıymetihî ve mine'd-deyn. (Kal'acî, I, 519).

Ribada illet cins ile ölçü-tartı birliğidir. "Eğer ölçülen ya da tartılan aynı cinsten ise, dengi dengine ve elden ele olmadıkça -yiyilen ve içilen maddelerde olduğu gibi- mübadelesi mekruhtur." (Kal'acî, I, 488)

Âkile, ehl-i divandır. Bu zamanla oluşan Hz. Ömer'in görüşüdür (Kal'acî, I, 733)

Hırsızlıkta nisab, bir dinar değerinde olan bir kalkandır. (Kal'acî, I, 572)

Terikeye taallûk eden hakların sıralaması aynıdır. (Kal'acî, I, 340)

Ancak yaşlı kadınlarla Musâfahayı tecviz ederdi. (Kal'acî, I, 822)

Düğünde def hariç, def de dâhil musiki âletlerini tecviz etmiyordu. (Kal'acî, I, 845)

Kur'a ile hüküm verdiği görülmemiştir. Ebû Hanîfe de onun yolundadır. (Kal'acî, I, 790; bkz. Fethu'l-kadîr, VIII, 5)

Ric'atta işhâd, mendûptur. (Kal'acî, I, 492).

Şuf'a hak sahiplerinde tertip şerîk, halît, câr şeklindedir. (Kal'acî, I, 589)

Köleye mukabil hür, gayrimüslime mukabil Müslüman kısas edilir. (Kal'acî, I, 374, II, 982)

Su ürünlerinden sadece balık yenilebilir. (Kal'acî, I, 697)

At eti yemede bir beis yoktur. (Kal'acî, I, 696)

10. İbrahim en-Nehaî'nin Şâz Sayılan Görüşleri

Kal'acî, en-Nehaî'ye nispet edilen şâz görüşleri serdedip değerlendirmeye tâbi tuttukten sonra şu sonuca varmıştır: Ona nispet edilen şâz görüşler, aslında hiç de öyle değildir, şöyle ya da böyle çağdaşları ya da sonra gelen fukaha tarafından paylaşılan görüşlerdir. Yalnız şu görüşler gerçekten en-Nehaî'ye mahsus şâz görüşler olarak kalmıştır: Karın guruldamasından abdestin bozulması, abdestin üzerinden beş vakit namazın geçmesiyle bozulması, sâime hayvanların erkeklerinden zekât gerekmemesi, insanın salyasının ağzından ayrılması hâlinde pis olması ve içine düştüğü sıvıyı pisletmesi. Bu konularda en-Nehaî'nin görüşünü paylaşan başka bir âlime rastlanılmamıştır. (Kal'acî, I, 951-978)

Kaynakça

Abdulleve el-Kanpûrî, *en-Nevâdirü'l-münîfe bi menâkıbü'l-imâm Ebî Hanîfe*, Kanpur 1310; Ahmet Özel, “Alkame b. Kays”, *DİA*, II, 467; Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990; Bezzâzî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981; Eyup Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl*, (Doktora Tezi), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001; Halim Sâbit Şibay, “Ebû Hanîfe”, *İA*, IV, 20-28; Hüseyin Küçükcalay, *Abdullah b. Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Konya 1971; İbn Ebî Şeybe, *Rudûd alâ Ebî Hanîfe*, (nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Kahire 1360; İbn Hacer el-Heysemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbü'l-imâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Kahire 1304, 1311, 1326; İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, *DİA*, I, 114-117; K.V.Zettersteen, “Kûfe”, *İslâm Ansiklopedisi*, VI, 964-967; M. Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri Makaleler Külliyyatı*, İstanbul 1984; Mekî, el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrût 1981; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe Hayâtuhû ve asruhû- Ârâuhû ve fıkhuhu*, Dâru'l-fikri'l-Arabiyyi; Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mevsû'atu fıkıhî İbrahîm en-Nehâi 'asruhû ve hayâtuhû*, Beyrût 1986, I-II; Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mevsû'atu fıkıhî Abdillâh b. Mes'ûd*, Kâhire 1984; Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mevsû'atu fıkıhî Hammâd b. Ebî Süleymân*, (*Mevsû'atü fıkıhî Muhammed b. Cerîr et-Taberî* içinde) Beyrut 1994, s. 4-28; Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Ebû Hanîfe ve'l-kıyemü'l-insâniyye*, Kahire 1957; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkıhu ehli'l-İrâk ve hadîsühüm* (thk. Abdül'l-Fettâh Ebû Gudde), Beyrût, ts.; Mustafa Uzunpostalcı/Yusuf Şevki Yavuz/ Ali Bardakoğlu, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, X, 131-145; Özgü Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA*, XV, 484-486; Saffet Köse, “Esved b. Yezîd”, *DİA*, XI, 441-2; Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Haydarabad 1394/1974; Seyyid Afîfî, *Hayâtü'l-imâm Ebî Hanîfe*, Kahire 1350; Süyûtî, *Tebyüzü's-sahîfe fî menâkıbü Ebî Hanîfe*, Haydarabad 1317; Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul 1994, I-II; Zehebî, *Menâkıbu'l-imâm Ebî Hanîfe*, (nşr. M. Zahid el-Kevserî ve Ebû'l-Vefa el-Efgânî), Kahire 1366; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1374), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (thk. Şuayb el-Arnâvut, Hüseyin el-Esed), Müessesetü'r-risâle, 1406/1986, I-XXV, I, 461-500. (Ebû Hanîfe için VI, 390-404.)

Müzakere

Ahmet YAMAN
SÜ İlahiyat Fakültesi

Sayın Mehmet Erdoğan'ın güzel tebliğine ilişkin bir-iki mülâhazamı dile getirdikten sonra bir soru etrafında küçük bir katkıda bulunacağım.

Tebliğin hemen başlarında, Kûfe'nin ve Kûfelilerin siyâsî tavrını belirleme sadedinde, İslâm tarihinin hayli tartışmalı bir olayına, Harre Vakası'na değinilmiş ve kimi kaynaklarda yer alan abartılı ve insafsız bilgi ve rakamlar, herhangi bir tahlile tâbi tutulmadan tekrarlanmış görünüyor. Yezîd b. Muâviye'nin saltanatı zamanında 63/683 yılında cereyan eden bu talihsiz olayda “ashabın ileri gelenleri de dâhil olmak üzere on bir bin insanın öldürüldüğü; binden fazla kadının da uğradıkları tecavüz sonunda gebe kaldıkları” söylenmektedir. Mes'ûdî, Ya'kûbî gibi Şîî temayülleri olan tarihçiler bir yana Taberî, Beyhakî, Zehebî, İbn Kesîr ve Süyûtî'nin de naklettiği olay ve rakamların, akıl ve mantık süzgeci yanında tarih tenkidinin yöntemleriyle de elenmesi gerekmektedir. Neticede yine Müslümanlardan oluşan Yezîd ordusunun, isyan bastırılıp galibiyet kesinleştikten sonra Hz. Peygamber'in yoldaşı ve onun getirdiği mesajın nakledicisi olan ashabı katledip, bin şu kadar bakireyi kirletmesi, pek akıl alır bir davranış değildir. Kaldı ki, İbn Kuteybe'ye nispet edilen *el-İmâme ve's-siyâse*'de -ki, aynı abartı orada da vardır- Medine'de o anda on bin civarında erkek nüfus bulunduğu belirtilmektedir. Eğer Harre olayında on bir bin kişi öldürüldüyse, kimlere ve hangi şehre hâkim olunmuştur?¹ Binden fazla gayrimeşrû çocuk doğmuşsa, nüfus yoğunluğu da dikkate alınırsa, her hâlde onların belli bir kısmı ensâb, tabakât ve terâcim eserlerine girecek nitelikleri haiz olurlardı. Hâl böyleyse neden birkaçı için bile olsa ensâb ve tabakât eserleri bilgi vermezler?

İkinci mülâhazam, rey fikhının özellikle Irak'ta ortaya çıkmasının gerekçelerine dönüktür. Fıkıh tarihi literatüründe hemen hemen aynı biçimde sevkedilen gerekçeleri tekrarlayan tebliğ, bu meyanda, Kûfe'nin eski medeniyetlerin beşiğinde yer almış olmasını, sosyo-kültürel yapının karmaşıklığını, çözüm bekleyen problemlerin Hicaz'a nispetle daha çok, buna mukabil hadis malzemesinin ise daha az oluşunu ve nihayet ekolün öncüleri olan Hz.Ömer ve İbn Mes'ûd'un (r.a) yaklaşım tarzlarını öne çıkarmaktadır.

Zannımca, bu gerekçelerin yeniden tahlile tâbi tutulması icap ediyor. Verili özellikleriyle bölgenin değil, daha ziyade kişilerin belirleyici olduğu anlaşılıyor. Zira rey mektebinin önderleri sayılan Hz.Ömer ve Ali (r.a) Irak'ta yaşamamışlardı; bir diğer önder Abdullah b. Mes'ûd (r.a), Kûfe'ye tayin olunmazdan önce de aynı sıfatı taşıyordu. Hicaz'ın

¹ Kaynakların Harre olayı ile ilgili verdikleri bilgilerin tenkidine dair bkz. Ahmet Önkol, “İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi”, *İslâmî Araştırmalar*, VI, sayı 3, s. 194-197.

ve özellikle Medine'nin fıkıh kültürünü yansıtan *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* ile, Irak'ın özellikle de Kûfe'nin mirasını aktaran meselâ *el-Câmi'u'l-kebîr* karşılaştırıldığında, öyle çok fazla mesele (hüküm değil) farklılığının bulunmadığı görülecektir. Söylediğimizi teyit açısından, Endülüs gibi kozmopolit bir sosyal şekillenişe sahip olan yerde Zâhirîliğin hâkim olması ve bunun nedenleri de düşünülmelidir. Bütün bunlar yanında Kûfe'de rivayet malzemesinin azlığı savı da bazı tarihî gerçekler ve bilgiler ile uyuşmamaktadır. İbn Sa'd'ın verdiği rakamlara göre Bedir ashabından 70, Şecere-i Rıdvân ashabından 300 kadarı Kûfe'ye yerleşmiştir. Diğer taraftan bizzat Ebû Hanîfe'nin rivayet müktesebatının genişliğine dair kaynakların verdiği bilgiler ile kendi medresesinde konular Müzakere edilirken muhaddis öğrencilerinin sürekli yardımını alması, hatta Kûfe'ye uğrayan her muhaddisi halkasına davet edip öğrencilerini ondan hadis öğrenmeye teşvik etmesi², yine onun öğrencileri ve diğer bazı muhaddislerin, onun hadislerini müsned hâlinde bir araya getirmiş olmaları ki, bunların sayısı yirmiyi aşmaktadır, Kûfe'deki rivayet malzemesinin niceliğine dair fikir vermektedir.

Diğer taraftan Kûfe'nin o dönemlerde âdeta bir rivayet panayırı durumunda olması da hatırdâ tutulmalıdır. Rivayetlere gereken değeri vermemeleri hususunda Iraklıları eleştiren İbn Hazm bile, her ne kadar fetvâ verme cihetiyle tanınmasalar da ashâb-ı hadisın önemli bir grubunun Kûfe'de yetiştiğini söyler. Yine İbn Hazm bir başka vesileyle, sahabe çoğunluğunun Medine'de yerleşik olması dolayısıyla rivayet bilgi ve kültürünün, diğer bölgelere çok sirayet etmediği, buna bağlı olarak da Medine dışında az bilindiği iddiasını şiddetle reddederken şunu söyler: “Rivayet kültürü, bin üç yüz küsur sahabîden aktarılmıştır. Bunların çoğunluğu da Medine ehlinde değildir. İddia edildiği biçimiyle bir genellemede bulunulamaz.”³ Kevserî'nin er-Râmeihürmüzî'den naklettiğine göre, Kûfe'de hadis tahsil eden binlerce kişi vardır ve hatta muhaddis Mezkûr b. Süleyman el-Vâsîf, Kûfe'de kaldığı dört ay içinde, seçe seçe elli bin civarında hadis yazmıştır. Buhârî bile, hadis öğrenmek için Kûfe'ye kaç defa geldiğini hatırlayıp sayamayacağını belirtmiştir.⁴

Son olarak, bir tespite bağlı bir soru ile Müzakeremi tamamlayacağım. Buhârî ve Müslim'in, Abdullah b. Mes'ûd'a ait rivayet ettiği ahkâm hadislerinin ancak yarısı Hanefilerce esas alınmıştır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin el-Âsâr'larında ismi geçen sahabî râvileri sayıldığında İbn Mes'ûd lehine bariz bir fark bulunmamaktadır. Öyleyse Abdullah b. Mes'ûd menşeli rivayet ve reyleri, Ebû Hanîfe, acaba ne ölçüde sistemine dâhil etmiştir? Daha açık bir ifadeyle, İbn Mes'ûd fıkıhı, iddia edildiği gibi, bütünüyle ya da çoğunluğuyla Hanefî mezhebinde temsil edilebilmiş midir?

² Süfyân b. Uyeyne'nin bu tür bir hatırası için bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 75; Sâlihî, *Ukûdül-cümân*, s. 167.

³ *el-lhkâm*, 2/333.

⁴ Kevserî, *Mukaddimetü Nasbi'r-râye*, 1/36.

Cevap

Mehmet ERDOĞAN
MÜ İlähiyat Fakültesi

Değerli Ahmet Bey kardeşime teşekkür ediyorum. Hakikaten güzel, doğru tespitler ve eleştirilerde bulundu. Buradaki rakamlar hakikaten biraz acayip palavra oldu ve tabi benim de ona düşmemem lâzımdı. Bu, tarihi çok iyi bilmememize yorulsun. Ama bu bir mazeret değil tabi. Keşke bir tarihçi hocamıza okutabilseydik imkân olsaydı. On bin zannediyorum Hz Peygamber dönemindeki nüfusu Medine'nin, dolayısıyla siyasî merkez olması da düşünülünce nüfusunun bir hayli artması beklenir. Kaldı ki böylesi kargaşa dönemlerinde sadece oradaki nüfusla kalınmıyor dışardan, civardan pek çok insanlar da böylesi durumlarda olayların içinde kendini bulabiliyor. Ama abartılı olduğunu kabul etmek lâzım. Rey fıkhnının neden Kufe'de doğduğuyla ilgili mülâhazalara gelince İbn Mes'ûd olmasaydı, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd yerine Ebû Hüreyre gibi birisini gönderseydi acaba bu başarı gerçekleşir miydi? Yani bizim fikhimizin biraz da fakîhlerin fikhı olduğu gerçeği dikkate alınırsa büyük ölçüde insanlarla kâim olduğu görülür. Zaten fikh insanın ortaya koyduğu cehd ve çabanın adı bir anlamda. Dolayısıyla büyük ölçüde insanlarla kâim. Burada da aynı durum var, İbn Mes'ûd ile Hz. Ömer'in kafa yapıları birbirine çok benziyor. Büyük ölçüde Hz. Ömer'in de fikhını buraya taşımış oluyoruz. Kaldı ki imam Ebû Hanîfe'nin tahsiline, hocalarına baktığımız zaman sadece Hammâd b. Ebû Süleyman'la sınırlı kalmadığını meselâ kıraati İmam Âsım'dan, hadisi Şa'bî'den, Mekke ekolünün ilmini, iklimini Atâ b. Rebah'tan, Hz. Ömer'in ilmini Nabi'den aldıklarını kaynaklarımız bize veriyor. Yani o sözünü ettiğim şehir fikhı olmaktan artık giderek çıkmış genelgeçer hukuk sistemi halini almaya yüz tutmuştur. İmamın önemi de burada bir kemerin toka halkası gibi yani bir parçası ama toka halkası gibi. Dolayısıyla orada Kûfe'nin özellikle vurgulanması belki o şartlar içerisinde onları öne çıkarmak içindir. Yoksa sadece buna indirgemek yanlış olurdu. Sorunuz şeklindeki katkınız için de teşekkür ediyorum. Bu tabi ciddî bir araştırmaya bağlı, şu anda ona vereceğim bir cevap zaten yok. Teşekkür ediyorum.